

КРУМ ВЕЛКОВ

ВОДИТЕЛ

chitanka.info

ВЪСТАНИЕТО НА ИВАЙЛО В СВЕТЛИНАТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ

Историята на българския народ през средновековната епоха е изпълнена с множество събития, които привличат не само погледа на научния изследовател, но и на писателя в желанието му да навлезе в далечното минало, да подири корените на извървяния хилядолетен път на отечеството, познало години на успехи и слава и дни на горест и отчаяние. Между събитията, разказани на страниците на древните летописи, особено ни вълнува със своята драматичност голямото народно движение през 1277 година под водителството на Ивайло.

Тази тема е била досега предмет на немалък брой романи, драми, повести и разкази на редица изтъкнати представители на българската белетристика. Между тях се нарежда и историческият роман на Крум Велков „Водител“.

Събитията, свързани с въстанието на Ивайло, ни връщат към втората половина на XIII век, т.е. към времето, когато възстановената преди близо цяло столетие българска държава преживява политически и военен упадък и се раздира от остри вътрешни противоречия. Силно развилият се феодален строй, характерен за този период от историята на българското Средновековие, изправял в непримирим конфликт болярската аристокрация и зависимото селячество — две основни класи в българското общество. Тежък труд по полето от сутрин до вечер, данъци и ангария, военни набори поради чести войни и вътрешни междуособици — това било обичайното всекидневие на селянина и в този еднообразен и суров цикъл протичал неговият живот. А в това време малък кръг представители на управляващата светска и църковна върхушка живеели в безделие и охолство. За острия социален контраст и за многобройните задължения на селяните свидетелствуват данни от запазените от XIII-XIV век царски грамоти, където се отбелязват привилегиите на феодалите и данъците и

ангариите на зависимото селячество. И нищо чудно, че при този живот в гърдите се събирала тежка мъка, че кипяла ненавист у онеправданите към заобикалящата ги действителност. Израз на това били проповедите на богомилите, че видимият свят е дело на „дявола“, а земните властници — „дяволови слуги“.

Създадено към средата на X век и разпространявано в продължение на столетия, богомилството било едно от най-силните религиозно-социални учения, проникнало дълбоко в ума и сърцата на хората, борещи се за правда и за по-добър живот.

Успоредно с богомилската ерес, която считала цар и боляри за слуги на дявола, сред селските маси и градската беднота си пробивало път обаче и едно по-друго схващане, а именно, че „владетелят“ като върховен господар на държавата е нещо по-различно от „болярите“ и че той е в състояние да се намеси и да подобри съдбата на своите поданици, като обуздае произволите на феодалните господари. Създавала се вярата в „добрия цар“, който може, стига да пожелае, да премахне неволите и неправдите. На тази вяра, типична за съзнанието на потисканото средновековно селячество в цяла Европа, не били чужди и селяните в Средновековна България.

Напрегнатата обстановка през втората половина на XIII век се усложнявала при условията на острите социални противоречия и от зачестилите вътрешни междуособици сред представителите на феодалната аристокрация. Твърде продължителна била борбата между българския цар Константин Тих (1257–1277) и болярина Мицо, който се стремил да го измести от престола. В тези междуособици се намесили и съседите на България — византийци и маджари, които гледали да се възползват от нейната слабост, за да постигнат териториални придобивки. Особено враждебна била по това време политиката на византийския император Михаил VIII Палеолог (1259–1282), който се стараел всячески да омаломощи северния си съсед, за да затвърди териториалните си придобивки в Тракия и по Черноморското крайбрежие.

С най-тежки последици за българския народ се оказали обаче започналите през втората половина на XIII век нападения на татарите. По това време татарите имали силна държава в Южна Русия, известна под името „Златна орда“. Сред тях се издигнала мощна феодална аристокрация, която живеела главно от военни набези и грабежи на

околните народи. Между тези феодали бил Ногай, който притежавал обширни владения в Кримския полуостров и чиито отреди едва ли не всяка година започнали да минават на юг от Долния Дунав и да нахлуват в североизточните български земи. Без да срещат сериозна съпротива, нашествениците опустошавали всичко по пътя си, като отвлечали добитък и пленници, грабели дрехи и скъпоценности. Най-тежко страдало от техните вилнения селското население, докато болярите, скрити зад яките крепостни стени по градовете, оставали невредими. Особено чести станали татарските нахлувания след 1271 година, когато хан Ногай влязъл в съюз с византийския император Михаил VIII Палеолог и неговите орди ежегодно преминавали Дунав. Изтощена от вътрешните междуособици, страната не била в състояние да се брани и търновският цар Константин Тих се превърнал в безучастен зрител на бедствията. Тогава именно на историческата сцена се появил Ивайло.

Ивайло бил един от хилядите български селяни, принуден да работи като ратай по болярските имения. Надарен с остър ум и будно чувство за справедливост, той често се замислял върху причините за тежкия живот на народа и у него постепенно назрявала мисълта, че единственото средство да се избавят хората от гнета е въоръжената борба срещу феодалните господари.

Под знака на типичния за времето религиозен светоглед Ивайло твърдял, че тази борба е свято дело и че сам бог го е предопределил да застане начело на угнетените. Той обещавал при това да се справи не само с болярите, но и с татарските нашественици, които опустошавали родната земя.

Настойчивите призови на простия свинар, посрещани първоначално с известно недоверие, малко по малко започнали да увличат хората, и да проникват в умовете и сърцата им. От ден на ден нараствал броят на привържениците на Ивайло, все по-крепка ставала вярата, че той им сочи единствения и правилен път.

Така се създали предпоставките за голямото селско раздвижване, познато като „въстание на Ивайло“, пред вид решаващата роля на неговия вдъхновител и предводител.

Изтекли са вече цели седемстотин години, пълни седем века от избухналото въстание през пролетта на 1277 година в североизточните български земи, където неволите на селяните от феодалния гнет и

татарските набези били най-големи. То печелело бързи успехи. На първо време, както личи от разказа на византийския историограф Никифор Григора, възбунтувалите се селяни отправили ударите си срещу болярските имения. От разграбените складове на бившите господари те се снабдили с шлемове, с копия, с ризници и така увеличили бойната си сила и техника. Препасал меч и яхнал буен кон, Ивайло се движел начело на победоносната си дружина и само при вестта за нейната поява феодалите били хвърляни в страшна уплаха.

След като болярската съпротива била сломена, дошъл ред на татарите. Въодушевени от постигнатите успехи, добили вече бойна закалка, селските дружини се нахвърлили с неудържима сила и разгромили в няколко последователни сражения вилнеещите в страната Ногайски орди. Срещнали за пръв път такъв ожесточен отпор, татарите били принудени да се оттеглят на север от Дунав и с това настъпил тъй дълго желаният отдых на изстрадалото население в североизточните български земи.

След прогонването на татарите името на Ивайло гръмнало по цялата страна. Победителят над болярите се превърнал в народен герой, в спасител на отечеството от нашествениците. От уста на уста се носела мълвата за непрестанните му успехи. Цели области започнали да се откъсват от централната власт и да преминават на негова страна. От ден на ден войската на Ивайло нараствала, множели се постигнатите победи. „Не минаваше ден — бележи византийският летописец Георги Пахимер, — без да се увеличи броят на привържениците му и без българинът да се отличи с някой нов подвиг.“

За търновския владетел Константин Тих и неговите придворни ставало все по-ясно, че по характер и размери въстанието на Ивайло крие смъртна опасност за собствените им интереси. Трябвало по някакъв начин да се спре вълната на това опасно антифеодално раздвижване, да се разгромят надигналите се селски маси. С такава задача потеглил българският цар от Търново, за да се срещне с настъпващите към столицата Ивайлови дружини. Още при първото сблъскване обаче дошла катастрофата. Константин Тих бил разбит и загинал в сражението, покосен от ръката на селския вожд. Царската войска била разпръсната, а по-голямата част от войниците се

присъединили към оградите на Ивайло. Това станало през есента на 1277 година.

В ръцете на победоносните селски дружини сега започнали да падат вече и градските центрове в Североизточна България, където бедното население се присъединявало масово към прославения борец срещу татари и боляри. Навсякъде Ивайло бил посрещан с небивало въодушевление и провъзгласяван за цар. Намирали израз дълбоко вкоренената у народа представа за „добрия владетел“, който трябва да седне на престола, за да се тури край на тежкия живот и да настъпи желаната правда.

Победоносният ход на Ивайловите войски, които били вече на крачка от столицата Търново, предизвикал смъртна уплаха сред верните на Константин Тих боляри. Тревога обхванала и овдовялата царица Мария, племенница на византийския император-Михаил Палеолог, честолюбива и надменна жена, която на всяка цена се стремяла да осигури трона за малолетния си син. Разиграващите се в България събития разтревожили и цариградските управници, които разбирали добре, че мощно разгърналото се селско движение на север може да стане опасен пример за подражание и в тяхната страна. Под знака на тази заплаха Михаил Палеолог пристъпил към незабавни действия. На специално свикан за целта дворцов съвет било решено да бъдат изпратени византийски войски в България, със задача да се тури край на въстанието на Ивайло и той да бъде обезвреден. Заедно с това целта на подготвяната намеса била да се отстрани царица Мария и нейният син и на тяхно място като нов владетел на българите да се постави човек, който ще провежда провизантийска политика. Най-удобен в случая бил Иван Асен, син на болярина Мицо — някогашният противник на Константин Тих. Иван Асен живеел по това време в Мала Азия. Той бил беглец от своята родина, намирал се на византийска служба и притежавал земи, подарени му от цариградския василевс. Забравил вече своя род, той бил готов да служи раболепно на новите си господари.

След взетото решение византийските войски преминали незабавно границата и неприятелската интервенция започнала. В замяна на изгонените от пределите на страната татарски орди сега от юг се задали нови, не по-малко опасни нашественици. Объркването сред болярите и сред царския двор в Търново станало още-по-голямо.

Изправена между два огъня и готова да направи всичко, за да запази властта за себе си и за сина си Михаил, Мария се решила на крайна постъпка — да влезе в преговори с Ивайло, да му отвори доброволно яките крепостни стени на престолния град и да стане негова съпруга. Проектът ѝ бил одобрен и от онези търновски боляри, които все още били на нейна страна и се надявали, че по такъв начин ще запазят постове и привилегиите си.

Пратениците на Мария на първо време били посрещнати, както разказва Пахимер, без особена охота в лагера на Ивайло. Селският вожд отхвърлил предложението на царицата, като заявил, че не желае да му бъде подарявана власт, която сам не е постигнал с меч и войска.

Развоят на събитията обаче го принудил да промени скоропървоначалното си становище. Византийските нашественици настъпвали бързо от юг и ставало ясно, че ще му бъде извънредно трудно да се бори едновременно и срещу тях, и срещу враждебната нему болярска групировка, която крепяла Мария. Съществувала заплаха и от страна на татарите, които могли отново да се появят всеки момент. При това селската войска, с която действувал в продължение на близо година, била вече доста изморена, а превземането на добре укрепения Търновград не било лека задача.

При така създалата се обстановка Ивайло заявил, че е съгласен да встъпи в брак с Мария и да влезе в Търново, „за да не се пролива повече кръв в междусобната война“. Крепостта била отворена и селският вожд, начело на калените си в битки дружини влязъл в престолнината като отдавна очакван победител. Той се оженил за Мария и бил тържествено коронясан за цар на българите.

Това станало през пролетта на 1278 година. Стъпил на престола и осъществил мечтата си да стане очаквания от селските маси „добър цар“, Ивайло нямал обаче никаква възможност да се заеме сериозно с вътрешното състояние на държавата и да предприеме мерки, които биха отговорили на съкровенията желания на подкрепилите ги народни маси в тяхната борба за по-справедлив живот. Още от първия час, в който на главата му била поставена царската корона, го очаквали напрегнати и тежки дни за спасение на отечеството от нашественика. На юг от Стара планина византийците продължавали действията си и заплахата за Търново ставала все по-реална. Едновременно, по

силното настояване на Михаил Палеолог, който давал щедри обещания на своя съюзник Ногай, от север отново се появили татарите.

Изправен срещу два противника, които се готвели да потопят страната в кръв, Ивайло проявил цялата си бойна опитност и енергия. Главната му опора и сега били селските маси, които знаели най-добре какво ги очаква, ако вражият крак прегازی родните им огнища. Заедно с това на страната на новия цар преминали и някои родолюбиви български боляри, които се тревожели за съдбата на държавата, изправена пред гибел след нахлуването на византийци и татари.

С бързи действия Ивайло се насочил най-напред срещу татарските орди. След няколко сполучливи сражения нашествениците били принудени да се оттеглят обратно отвъд Дунава. Така заплахата от север била временно отстранена.

Много по-опасни и настойчиви в своите действия се оказали обаче византийците. Михаил Палеолог, който лично подготвил намесата срещу Ивайло, не жалел сили и средства, за да проведе докрай своя план.

През пролетта на 1278 година, още докато Ивайло бил зает на фронта срещу татарите, византийците хвърлили срещу България нови войски. Една многочислена армия под ръководството на Михаил Глава преминала с кораби покрай брега на Черно море и слязла в околностите на Варна. Нашествениците успели да завземат това голямо черноморско пристанище, подир което след кървави сражения в ръцете им паднали селищата Галата, Петрич (близо до днешното село Белослав), Проватон (Провадия), Козяк (днес село Обзор) и др. Едновременно с настъплението в Североизточна България, други неприятелски части били изпратени, за да завземат градовете в Тракия между Черно море и Стара планина, както и източните старопланински проходи.

Начело на отбраната на застрашените области стоели опитни воеводи, калени в предишните боеве срещу татари и византийци. Най-упорит и мъжествен от тях бил Стан, който със своите войски по това време защищавал областта Загоре, т.е. заетите от неприятеля територии в Тракия. Други отличили се воеводи били Дамян, Куман, Кънчо и Момчил. За тях се споменава в стихотворната поема на византийския поет Мануил Фил, където се описват бойните действия

на навлязлата в България византийска войска под ръководството на Михаил Глава и се отбелязва упоритата съпротива на българите.

Особено ожесточени сражения били водени с настъпването на лятото на 1276 година по склоновете на Източния Балкан и в Котленския и Върбишкия проход. С бесни пристъпи нашествениците се мъчели да завземат крепостите около Котел и Преслав, Овчата, Белград, Върбица, Девина, Грамена, Ичера и др. Навсякъде те били посрещани с упорит отпор, организиран от смелите Ивайлови воеводи.

Н все пак, макар и с цената на много жертви, византийската войска се придвижвала постепенно и окупираната от нея територия се увеличавала. В ръцете на врага паднали такива крепости като Преслав, Проватон (Провадия), Крън, Айтос и други български селища.

Скоро обаче настъпил обрат. Освободен от грижите за северната граница след прогонването на татарите, Ивайло побързал да се притече на помощ на юг и лично поел командването на войската. Ако се вярва на разказа на Мануил Фил, при първата си среща с византийските военни отреди той претърпял несполука, но в последствие бойното щастие минало окончателно на негова страна.

На няколко пъти нашествениците били поголовно разбити, а заетите от тях селища освободени. Между тях се намирала и старата българска столица Преслав. С тревога сочи Пахимер настъпилата неблагоприятна промяна след появата на Ивайло в застрашената от византийците област. „Неговите смели битки — отбелязва той — излизаха сполучливи и онези, които се противопоставяха на неговия стихийен устрем, не бяха в състояние да удържат.“ По признанието на същия автор само при появата на Ивайловата войска византийските войници изпадали в страшна тревога и силите им се сковавали пред мисълта за предстоящото сражение.

Разтревожен от неблагоприятния ход на събитията, който вещаел край на неговите планове, византийският император Михаил Палеолог отново се обърнал за помощ към съюзника си Ногай. И отново на юг от Дунава през есента на 1278 година се появили татарите. Ивайло, който по това време се намирал в Търново, бил принуден да излезе от столицата и се отправил към застрашените от татарските набези краища. Започнала пак борба на два фронта, която раздвоявала силите на българския народ.

При новосъздадената обстановка византийските нашественици зашеметени от нанесените им тежки удари, се съвзели и настъплението им продължило. Същевременно вдигнали глава и започнали да кроят враждебни планове онези търновски боляри, които само по принуда били признали властта на Ивайло и които в никакъв случай не желаели да се примирят с мисълта, че на царския престол е седнал прост селянин. Появата на татарите и излизането на Ивайло от Търново, за да се бие срещу тях, развързали ръцете на недоволниците и им дали възможност да започнат преговори с Михаил Палеолог. Водени от омраза срещу Ивайло, групата търновски боляри предпочели да предадат страната на врага и да приемат като свой господар византийския агент, Иван Асен.

За да осъществят по-лесно замисленото си дело, те пуснали слух, че Ивайло е разбит от татарите и е паднал в боя. Като мълния се разнесла по всички краища на България зловещата новина. Населението на Търново изпаднало в страшна паника. Нямало вече кой да спре татарските пълчища, не бил жив този, който единствен можел да организира борбата за прогонване на нашественика. А между Това византийските войски продължавали настъплението си. Изправени между две опасности — от север и от юг, — търновските жители предпочели тази, която в дадения момент им се виждала по-малка: да се предадат на византийците и да пуснат Иван Асен в града. Така и станало. В късната есен на 1278 година византийските войски били вече недалеч от столицата, а през зимата на 1279 година влезли в нея без бой.

Мария и малолетният ѝ син били задържани и отведени под стража в Одрин, а на престола се установил византийският поставеник под името Иван Асен III.

Това бил крайният резултат от коварната политика на враждебната на Ивайло болярска групировка, която не се поколебала да си послужи с измама, за да осъществи своите намерения.

След извършената промяна византийците продължили настъплението си. Водени от пълководеца Глава, те бързали да окупираят още територии от страната. В ръцете им отново паднал Преслав, както и силните крепости Ловеч и Червен. Целта на византийския пълководец била да се изолира напълно Ивайло, който по това време водел ожесточени сражения с татарите в Добруджа, и да

се направи положението му безизходно. Но и сега плановите му претърпели провал. Ивайло успял да разбие татарите и да ги прогони отвъд Дунава, след което се затворил в яката крепост Дръстър (Силистра), за да дочака там ударите на нашествениците. С голяма войска Глава пристигнал пред града и го обсадил. Цели три месеца той правел опити да пробие отбраната, но усилията му останали напразни. Организирани от Ивайло, жителите на Дръстър отбивали успешно всички атаки и накрая Глава бил принуден да се оттегли.

Зимата на 1280 година преминала в подготовка за нови военни действия. Научил за случилото се в Търново и за измяната на болярите, Ивайло се готвел за решителен поход, за да си възвърне загубената власт. Отново под знамето му се стичали хиляди селяни, за които той продължавал да остава символ на упорит борец срещу феодалния гнет и вражите нашественици. Без да срещнат сериозна съпротива, селските дружини започнали да се придвижват към българската столица.

Сред болярството настъпил смут. Особено разтревожен бил жалкият византийски натрапник Иван Асен III, поставен на трона по благоволенieto на Михаил Палеолог. Забързали към Цариград вестноосци, които носели настоятелни прошения за помощ. И действително такава помощ пристигнала. Изплашен от започналото настъпление и от възраждащата се мощ на Ивайло, византийският император изпратил нови войски, за да закрепи разклатените позиции на Иван Асен III и да предвари едно ново влизане на селския предводител в Търново.

Най-напред била изпратена войска от 10000 души под командуването на пълководеца Мурин. Съдбата на нашествениците обаче била печална. Посрещнати от Ивайло при крепостта Дивина, те били напълно разгромени през лятото на 1280 година (на 17 юли) и почти всички загинали, а малцината останали живи паднали в плен.

Скоро след това в страната нахлула втора византийска войска, командувана от пълководеца Априн. И нейната участ не била по-завидна. Ивайло отново се насочил устремно срещу врага и в кървава битка някъде по склоновете на Стара планина византийците били напълно разбити. Загинали до един всички войници, загинал и самият Априн.

Сражението станало на 15 август 1280 година.

С разгрома на втората византийска войска политическите и военни планове на Михаил Палеолог рухнали окончателно. Прогонил нашествениците от родната земя, Ивайло имал вече развързани ръце да продължи прекъснатите временно действия и да влезе в столицата Търново, за да си възвърне властта и престола. Но враждебните нему боляри не скланяли глава. Те знаели добре, че след сторената измяна връщането на Ивайло ще означава край не само на привилегиите и постове, но и на живота им. Разбрали, че след разгрома на византийската войска не могат повече да очакват подкрепа от страна на Михаил Палеолог, търновските боляри решили да действуват със собствени сили и да се обединят в името на общата борба срещу селския цар. Като най-подходящ за провеждането на подобна политика се очертал влиятелният и енергичен Георги Тертер, куманин по произход, който от ден на ден печелел все по-голямо влияние сред столичната аристокрация и постепенно успял да привлече на своя страна и местния гарнизон. Що се отнася до Иван Асен, който се крепял единствено на връзките си с византийския императорски двор, то положението му станало съвсем безнадеждно. Останал без опора сред болярството, което се ориентирало към Георги Тертер, очакващ с трепет идването, на Ивайловата войска, една нощ злополучният византийски поставеник напуснал тайно града и заедно с жена си избягал в Цариград, като задигнал и царското съкровище.

Наскоро след това по общо решение на търновските боляри на престола се възкачил Георги Тертер.

С идването на новия владетел феодалната реакция, чийто център била самата столица, се организирила по всички краища на страната. Целта била да се напрегнат пълни сили, за да не се позволи на „селския цар“ да стъпи отново на арена. И в това свое намерение българското болярство успяло. Как точно са се развили по-нататък събитията и по какъв начин застрашените феодали съумели да се справят с надвисналата заплаха, ние не знаем, поради липса на преки данни в съчиненията на Георги Пахимер и на Никифор Григора. Запазено е само кратко известие у Пахимер, че след избирането на Георги Тертер за цар Ивайло бил принуден да напусне България и да търси убежище при татарския хан Ногай, т.е. при един от най-злите си врагове, чиито пълчища нееднократно били опустошавали собственото му отечество. С какво се обяснява този неочакван ход на селския вожд,

довел го в последна сметка в лагера на върлите му противници, не може да се каже със сигурност и на изследователя е предоставено поле за повече или по-малко приемливи догадки. Най-вероятно е да Се приеме, че в хода на продължителните военни действия срещу византийци и татари, развили се през първата половина на 1280 година, войската на Ивайло е била вече много изтощена и силите за понататъшна борба срещу болярството се оказали недостатъчни. Към това трябва да се добави, че икономическата мощ на феодалната класа оставала непокътната, тъй като, зает с войните срещу нашествениците, Ивайло не бил предприел никакви мерки за нейното омаломощаване. Болярите запазвали правата и привилегиите си, запазвали богатствата си и въоръжените си сили. Това им дало възможност в решаващия момент да се обединят здраво в името на собствените си интереси и да принудят Ивайло и неговите привърженици да прекратят борбата.

Краят на Ивайло в татарския стан е тежък епилог на неговия изпълнен с героични дела живот. Макар и да приел беглеца при себе си, Ногай не е могъл нито за миг да забрави неговата страшна за татарските нашественици слава. И както разказва Пахимер, по време на един пир, възбуден от изпитото вино и изпаднал в ярост, татарският хан се обърнал с ядни думи към Ивайло, нарекъл го свой смъртен враг и заповядал да го съсекат на място.

Така трагично, далеч от своята родина, завършил своя живот юначният вожд на селското въстание, непримиримият борец против чуждите нашественици, спасителят на отечеството през един от най-тежките периоди от историята на Средновековна България.

Споменът за Ивайло обаче не угаснал и образът му се запечатал дълбоко в съзнанието на народа. Дълго време след отиването му при татарите и след неговата смърт се вярвало, че той не е загинал и ще се върне пак, за да продължи борбата срещу угнетителите. Тази вяра живеела при това не само в душите на българските селяни, които Ивайло бил водил към победи в продължение на три години. Тя преминала границите на страната и се разпространила и сред селското население на съседна Византия. Там името на Ивайло се свързвало не само с борбата на византийските селяни срещу феодалния гнет, но и с борбата срещу османските нашественици, които нахлули в Мала Азия през втората половина на XIII век и вършели страшни набези и опустошения.

Заети със собствените си интереси, цариградските управляващи кръгове и самият император Андроник Палеолог не обръщали достатъчно внимание на появилата се османска заплаха и не полагали грижи за застрашеното население. Тогава именно на сцената като организатор на едно народно движение срещу нашествениците се появил т.нар. „Лъжеивайло“, българин по народност — както разказва Пахимер, — дошъл през 1294 година в Цариград тъкмо по това време, когато натискът на турците в Мала Азия бил твърде силен. Представил се на императора под името на Ивайло, той твърдял, че бил успял да избяга от татарския лагер и че е готов да възглави войска за прогонване на турците. Заподозрян в измама, тъй като бившата българска царица Мария казвала, че това не е нейният съпруг, „Лъжеивайло“ бил хвърлен в тъмница. Във византийската столица обаче настъпила необикновена възбуда. Щом се разнесъл слухът, че се е появил Ивайло, населението започнало да настоява да бъде пуснат българинът от затвора и да му се позволи да потегли с войски за Мала Азия. Общо било убеждението, че само името на прославения вожд е достатъчно, за да се всее уплаха сред османлиите и те да бъдат принудени да се оттеглят от завоюваните територии. Под напора на настойчивите искания Андроник Палеолог отстъпил и освободеният от затвора „Лъжеивайло“ започнал да се готви за поход срещу нашествениците.

„Щом българинът решил да потегли на поход — разказва по-нататък Пахимер, — около него започнали да се стичат множество хора от близо и далеч. Изглеждало, като че ли самата вселена и цялата земя се били раздвижили.“

В мнозинството си това били селяни, овчари и орачи, които нямали никакво оръжие и носели само криваци и тояги. Въодушевлението им обаче било голямо и само името на Ивайло било достатъчно за тях, за да повярват, че победата им в предстоящата среща с врага е сигурна. От ден на ден войската на българина се увеличавала с нови и нови селяни, прииждащи като стихийен поток. Тревога започнала да обхваща императора и неговите приближени. Оживял споменът за някогашното селско въстание в България и за опасността събраното множество да насочи ударите не само срещу турците, но и срещу феодалните си господари. Трябвало по някакъв начин да се прекрати готвеният поход и да се разпръсне селската маса. Под предлог, че селяните са зле въоръжени и че готвеният поход може

да завърши със злополука, Андроник Палеолог извикал мнимия Ивайло в Цариград и отново го хвърлил в затвора. Останали без предводител, селяните започнали постепенно да се разотиват по домовете си.

Такива са сведенията за живота на Ивайло, за ръководеното от него селско въстание, за борбата му срещу татари и византийци, за трагичната кончина на народния вожд и за спомена на подвизите му, запечатал се дълбоко в съзнанието на поколенията. Колкото и оскъдни да са тези сведения, предадени при това чрез перото на враждебно и пристрастно настроени византийски историографи, все пак и те са достатъчни, за да се очертае неговият величав образ, да се оцени по достойнство голямото му дело на борец срещу вътрешните потисници и външните врагове.

В своя роман „Водител“ Крум Велков се е спрял само на част от така разгледаните събития, като е завършил разказа си с влизането на Ивайло в Търново, с женитбата му с Мария и с наченалия се нов поход на селския вожд срещу нахлулите в страната татари. Не е тук мястото и не е нужно да се прави обстоен разбор на начина, по който талантливият наш писател със средствата на белетристиката е пресъздал този вълнуващ период от далечното ни историческо минало. Трябва все пак да се отбележи, че в основни линии той е отразил правдиво духа на епохата, съумял е да насочи погледа на читателя към главните фактори, които са запалили искрата на съпротивата сред българските селяни и са ги вдигнали на борба. Вярна е налагащата се в хода на изложението на отделните епизоди представа, че във въстанието на Ивайло са съчетани в неразлъчно единство ненавистта срещу феодалния гнет и срещу чуждоземните насилници. Изобщо в романа на Крум Велков това въстание е получило дълбоко народен характер, обрисувано е като масово движение на изстрадалите трудови хора, сплотени в името на борбата за по-добър живот и социална правда.

Както личи от думите на Крум Велков, казани във връзка със създаването на този роман, една от главните негови идеи е била да се посочи, че „водителите ги ражда народът“, че „не е ли водителят плът и кръв от народа, не е водител“. В неразривна връзка „народ“-„водач“ търси да разкрие и обясни той образа на Ивайло. Безспорно това е съдържателна и правилна концепция, която отговаря на самата

действителност. Защото колкото и силен и способен да е бил Ивайло, считащ се дори за „божи помазаник“, без дейното участие на народните маси, без тяхната насочваща и будна мисъл, без буйно бликналия им стремеж към свобода и правда той не би бил в състояние да извърши това, което страниците на древните летописи ни разказват. Ивайло просто е „доловил“ духа и изискванията на момента, тъй както това става с всяка бележита историческа личност, за да реализира поставените цели с неукротимата си енергия.

Разбира се, в романа на Крум Велков наред с безспорните и исторически засвидетелствувани факти, наред с правилната концепция за смисъла и характера на голямото народно движение на Ивайло, са налице редица подробности и моменти, за които в изворите няма никакви данни и които са плод на творческата фантазия на писателя. Това е свойствено и допустимо за всеки исторически роман и особено в случаите, когато сведенията на източниците са оскъдни и откъслечни. Важното за нас е това — да няма при измислянето на образи и събития, при вмъкването на диалози и описания рязко отклонение от историческата правда, да няма анахронизми или модернизации, които биха могли да заблудят читателя. Трябва да се подчертае, че в това отношение талантливият и дълбоко познаващ съдбата и качествата на българския народ наш писател не се е поддал на увлечения и се е постарал да остане верен на духа на епохата, да говори и разсъждава чрез своите герои така, както биха говорили и разсъждавали средновековните българи. В това се свежда според мен едно от главните достойнства на живо и увлекателно написаното изложение, чрез което неусетно се пренасяме в една отдавна отминала и все пак близка за нас и дълбоко вълнуваща ни действителност.

Август 1977

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

ЖИВЯЛ НИКОГА ЕДИН ОВЧАР...

Няма друг по-лек от онзи, който връща странника отново към родния му край.

Тъмна и топла беше пролетната нощ, в която Бърдоква остави предпазливо и мълком своя щит, копие и тежката си ризница до дебелия крепостни стени на Търново и като самотен вълк, без да се обади никому, се вмъкна в тъмните дебри на планината, на път към юг. Пролетната нощ прелъсти воина. Много нощи, буден и неподвижен като каменен стълб на своя пост, той беше очаквал този миг. За стотен път може би със стиснати челюсти, мислено, той беше прегризвал жилавите връзки, които го свързваха с този чужд и студен град, но никога не беше намерил в себе си толкова сили за бягство, както през тази нощ. Бягство — тази лекокрила и примамлива като болярска мома дума не се беше харесвала никога на Бърдоква и като червей дълго беше гризала неговото съзнание и жажда да се върне пак там, отдето беше дошъл. Не, той не бягаше, не напущаше дълга си като нехранимайко, битки нямаше сега и той само си отиваше, като връщаше честно царското оръжие и прощаваше великодушно там, на високия и покварен Царевец, сребърните перпери за половината си служба, които хромият цар Тих забравяше или не можеше вече да му плати.

Домъчняло беше на Бърдоква за родния му край. Пет години бяха вече изтекли от онзи несретен ден на неговата младост, в който той така лекомислено беше опънал и пуснал леката си овчарска стрела срещу болярските слуги и кучкари там, далече някъде по слънчевите южни поли на Хемуса. Нека си тече времето, както му харесва, бързо като вятъра или бавно като растежа на вековния дъб, все едно, споменът за този ден никога няма да се забрави и като жило на оса ще се впила в сърцето на Бърдоква, докато е жив.

Тих и волен течеше животът му някога под схлупената бащина стряха, между едрите овчарски песове и стадата, пръснати лете като сиви облачета по тучните пасбища на зеленото Подгорие. Никога не

можа да забрави той тихите и топли вечери над колибите и егреците, разшумели от безгрижната песен на младостта, размесена с шепота на вятъра и гъстите гори. Колко пъти е трепвал, пробуден от далечния другарски призив, прокънтял в звездната нощ, с който се разговарят замръкналите по хълмовете овчари, и отново пак е заспивал с живия спомен за приказките на старейте и бабите, наклеявали в светлите вечери по дъбовите колибарски прагове или пред мъждеещите огнища.

Някога той също беше овчар и водеше стадо. Ала върхлетяха един ден върху него болярски хора на коне и с песове, задигнаха, като орли два от най-добрите му овни и ги помъкнаха към широкия и голям каменен болярски дом. Младият Бърдоква видя грабежа и ахна. Направи кръст овчарят, помоли се и потича доста подир пладнешките хайдуци, но никой го не чу. Подсмяха се хората на боязливата му жалба. И тогава стана това, което никой не помнеше да се беше случвало по този край. Посиня от мъка овчарят, опъна задъхано лък и настигна със стрелата си един от болярските люде. Кръв шурна от шията на конника. Той се олюля и се срина като отсечено дърво на земята в краката на коня... Бесни човешки викове подгониха овчаря, ала той успя с бяг да се вмъкне в гъстите усоища на планината. Три недели го търсиха ден и нощ под дърво и камък болярските шайки с глутница от песове и хрътки навсякъде по гората. Две кучета преби с гегата си Бърдоква. Той ги изчака като вълк из хралупите на старите буки и с един удар затвори завинаги предателските им муцуни. Не намериха овчаря, но уловиха в колибите баща му, стария и мирен Вукол, и за помен, и за показ го пребиха вместо сина. Зъл и отмъстителен беше боляринът Лацислав; Остри бяха зъбите му и на никого прошка не даваше. Но и той цяла година не посмя да излезе на лов из планината пред страха от невидимите стрели на побягналия овчар.

Дълго след това, покатерил се чак до върховете на високи буки, поглеждаше Бърдоква към болярската кула, сива, студена и враждебна, стъпила като огромна птица върху скалистия скат на планината. Като сива и ленива змия се извиваха дебелите и високи зидове с бойниците върху тях. Дим, лек като мъгла, се извиваше на прозрачни стълбове високо над скалите и пропастите. Здравно и чудесно беше каменното гнездо на Лацислава. Много мъки, сълзи и селски пот се бяха вграждали половин век в неговите зидове и като мрачна легенда още

се носеше по колиби и села от Хемус до Родопа преданието за нейния градеж, сила и могъща власт над земите и хората, надлъж и шир около нея. Но през ония тежки и гладни дни на неволя и вълче скитничество из усоите на планината, загледан към кулата, овчарят Бърдоква не виждаше нищо друго, освен гроба на своя пребит като куче баща, стария Вукол, който и в предсмъртния си миг не беше успял да разбере защо го убиват болярските злодеи. — Ех — въздъхваше Бърдоква, — защо ли не можеше да се преобърне, както в приказките, на небесна светкавица или върколак и тогава с каква дива отмъстителна утеха той би се понесъл към ненавистната кула, за да порази с огъня си целия Лациславов дом или пък да ги издуши с невидимите си ръце за една нощ... Ех, да можеше!

Но приказките са също като сънищата дяволски измислици и едва ли се сбъдват някога. Знаеше това Бърдоква от себе си. Неотдавна, година преди случката с болярските ловци и песяци, легнал между стадото и завит на топка със своя миризлив овчи кожух, той беше сънувал, че е станал цар. Чуден сън!... Видя се той яхнал на прекрасен жребец, силен като хала, заметнат с алена като кръв плащеница, с чуден сребърен меч на кръста. От всички колиби по планината и равнината са се стекли люде, да го гледат, да му се почудят, порадват и да му се поклонят ниско, ниско, чак до земята!... А Бърдоква плува на своя жребец като слънце между тях и усмихнат, с пълни шепи хвърля в краката им дъжд от сребърни перпери... Когато се пробуди, полувкочанясал от студа под кожуха и посипан от първия сняг на зимата, който беше превалял през нощта, овчарят дълго лежало неподвижен върху побелялата земя. Той не искаше да се раздели с щастливото си видение. След няколко дни не можа да се стърпи и разказа своя сън у дома си пред димливото огнище на широката и каменна колиба на Вуколовците. Всички там, мъже, жени и деца, се прекръстиха боязливо, като че ли самият сатана се беше промъкнал между тях. Старият Вукол, обронил глава, дълго мисли върху съня на своя пети и най-малък син. И не можа да се стърпи. Рано още на другата сутрин той поведе сина си по горския склон навътре в планината и чак към пладне се спряха под пещерната дупка, жилище и скит на пречудния отшелник в този край — отец Данил. Валеше ситен сняг. Планината навличаше бялата си риза. Входът, дупката, която водеше към вътрешността на скита, не се виждаше отдолу, откъм

подножието на скалите. Ниски габерови храсти и хвойни го закриваха от нежелания човешки поглед и само надеждата на хромия или болния и дълбоката вяра на страдащия можеха да налучкат двадесетината каменни стъпала, издълбани от времето и дъжда към жилището на светия човек и богоугодник. Лекият, синкав дим, който се разстиляше леко над побелелите гърбове на храстите, успокоително подсказваше, че отец Данил и сега е вътре в скита.

Вукол поведе сина си нагоре, като се катереше неустойчиво по стъпалата с крака и ръце едновременно. В дъното на плитката и сводеста пещера, висока един човешки ръст, пращеше тих огън. Гъст дим лениво близеше грапавите стени на дупката, окичена със снопове сухи треви и билки. По издълбаните в потъмнелия камък шупливини, дупки и лавици неприветливо и студено се редяха почернели от огъня малки и големи пръстени гърнета. Едно легло, постлано с няколко овчи кожи, завършваше всичкото богатство на това студено и първобитно човешко жилище. Посрещна ги сух, висок и слаб старец, наметнал скъсано шаячено расо върху кожените си и мръсни дрехи на селяк. Доловил шума и предупредителната кашлица на неочакваните в това лошо време гости, отец Данил стана от огнището и, като внезапно раздвижил се призрак, приближи, вглеждайки се в полумрака към дошлите. Както по стените на скита, така и върху гърдите му не се виждаше нито един от двата символа на православието, кръста и иконата.

— Какво ви носи насам в този студ, добри хора, беда ли? — запита глухо и дружелюбно еретикът. — Минете да се огреете...

Вукол се прекръсти, целуна мършавата ръка на отшелника и прибута Бърдоква пред себе си да стори същото. После, на срички и с мъка, развълнуван, като се чудеше откъде да започне и свърши, той разказа с няколко прости думи за чудния сън на сина си и отново се прекръсти.

Навел глава, с пожълтяла от дима на пещерата дълга, отдавна побеляла коса, отец Данил, замислен в нещо, позабави отговора си и загледан в тихия пламък на огнището, едва забележимо се усмихна.

— Радвам се, че ви посрещам здрави и бодри — провлечено и с тих глас отвърна той, след като изслуша Вукол. — С божия милост аз лекувам недъзите и душите на хората, доколкото мога... От сънища не разбирам... Но нека момчето ти се пази. Такива сънища носят

понякога беди. Мене ми се струва, че царската плащеница не е нищо друго, освен дяволското крило, което го е докоснало, когато той е спал. Момъкът ти е мислил и наяве за неща, които са смутили не само сърцето, но и съня му... Всичко ще бъде за добро.

Отшелникът не прие парата, която Вукол му подаде благоговейно, и ги изпрати с молитва. Вукол си обеща мислено, че ще му донесе още на другия ден една делва жито... Но когато, едно лято по-късно, издъхваше под тоягите на болярските люде, последното нещо, което си спомни за миг, беше обещаната делва, която дотогава все забравяше да отнесе в скита на отца Данила, и привърши мъченическия си земен път със страшно огорчение за това.

Отиването в скита на отца Данила беше за Бърдоква едва ли не най-голямото събитие в неговата овчарска младост. Чудният и смешен сън за неговото кратко среднощно царуване остана плътно свързан със спомена за скита. По-късно, след смъртта на Вукол, когато той се скиташе из планината, подгонен от болярски гняв гладен и изтощен, може би същият този спомен беше станал причина един ден отново да се реши да надникне в дупката на еретика по-скоро с надеждата, че ще получи от него къшей хляб или шепа варено жито, отколкото да му бъде посочен изходът за едно спасение от тежкото му съществуване на вечно преследван беглец. И не сгреша. Отец Данил си спомни за него, посрещна го и щедро му поднесе и едното, и другото. Той го нахрани с топла пита и вкусен горски мед, а след това, като протегна сухата си ръка високо някъде над планината към север, посочи му и пътя.

— Върви натам — бащински сложи другата си ръка върху рамото му той. — Там е Търново, царският град... Много хора живеят там, все ще се намери място и за тебе. Поживей там тихо едно лято, две и три, а дотогава, добър е бог, ще премине болярският гняв като буря и ти пак ще се върнеш... Върви и не убивай вече никога!... Само на бога е отредено да съди злодеите и хората, а не на нас... Върви с бога!...

Бърдоква послуша съвета на отшелника и запъпли с тегата си направо през върховете, да търси чудния царски град. Беше пак студено време. Снегът засипваше с дебели преспи друмищата и пътеките, вълчи глутници оставяха дирите си по тях, но той се не спираше пред нищо, докато най-после една вечер стигна. Той се

стъписа, изненадан от онова, което изведнъж като в сън се беше открило пред погледа му. Пред него във вечерния мрак беше блеснало Търново. Осветен от високите пламъци на грамадни и неподвижни факли, поставени по платото на Царевец и Трапезица, целият град се заливаше от тяхната заря като от някакъв пожар. Във въздуха се носеше дъхът на разтопена и горяща смола, лой и тамян. А в подножието на лумнали безброй малки и подвижни светлини, носени от невидими човешки тълпи и богомолни шествия, се извиваха тъмните води на река, отразила в себе си пламъците на едно от чудесата на този град. Беше Коледа. Тежък камбанен звън и хлопот на стотици клепаля се преливаха в нощта на вълни и безспир. Царевият град заслужаваше името си. Той беше повече от онова, което бедното въображение на Бърдоква можеше досега да си представи. Сякаш него, овчаря, а не Христовото рождество посрещаше тази вечер градът. Всичкият блясък, който можеше да се даде на един велик християнски празник, цар Константин Тих беше пожелал да се даде през тази нощ.

Ала изтощен от дългия път и полупремръзнал от студа през тази чудна нощ, Бърдоква едващо не умря. Вълшебната столица беше вече затворила тежките си железобковани врати за неканените и закъснели гости и пришелци. Високи и дебели стени я пазеха отвред. Момъкът се сви в студения завет и в тъмната сянка на стената. Свит на топка, той заспа, треперейки като прогонено и пребито куче. Когато се пробуди отново, той се видя в някакъв широк и топъл подслон, обграден от любопитни и весели войници. Те миришеха на вино. Будното око на крепостната стража го беше открило и спасило през тази тържествена коледна нощ. Посмяха се войниците и добродушно, и обидно на уловения дивеч, който смутено се оглеждаше между тях. Без да подозира, Бърдоква беше попаднал съвсем на мястото си. На търновския катастрофилант отдавна вече не достигаха войниците в крепостта и без да питат снажния и млад пришелец отгдето и защо е дошъл чак тука, приеха го като желан гоец и бъдещ другар помежду си. Надянаха му ризница, дадоха му меч, щит и копие, увиха премръзналите му крака с бало и волски цървули, нахраниха го до насита и така затече новият му воински живот. Войнишкото му преображение го направи истински хубавец и левент. Но никой не знае защо името на Бърдоква не се хареса на войниците. Те прекръстиха

новия си млад другар на Ивайло. Новото име сякаш по-добре прилягаше на хубавеца и така си остана...

Затекоха дни, месеци и години. Възмъжа бързо младият овчар. Скоро пусна увиснали и черни като смола мустаци и развърна още по-нашироко плещи. Новият живот го погълна всецяло. Търново блестеше като елмаз под високите стражеви площадки на кулите и бойниците, захласващ като приказка и страхотен като дяволската пропаст под лобната скала. Какво ли не видя и откри в него Бърдоква! Черкви, една от друга по-хубави, с високи камбанарии и златни кръстове, с изписани по стените светии, досущ като живи, замайваха главата му. Тук те бяха много повече, отколкото колибите на неговото селище. Палати, болярски домове, иззидани само от каменни блокове и хоросан, криеха грижливо зад себе си, в хладните и светли покои вътре, един живот, недостижим в своята красота и византийско охолство за вкуса на хората като Бърдоква, които имаха само един дял в това великолепиe — да го пазят денонощно отвън. Какво беше Лациславовото каменно гнездо — си спомняше често той — пред могъщата осанка на Царевец и Балдуиновата кула, протегнала смръщеното си чело към облаците? — Нищо. Всеки ден градът шумеше като огромна пчелна тръвна. С изгрева и залеза на слънцето тежките му врати се отваряха и затваряха със скърцане, за да пропуснат вътре някой прочут царски гост, далечни деспоти, посланици със свитите им и кой ли още не... Тежки конски кervани на чуждоземни търговци пристигаха отдалеч през планини и морета, за да донесат със себе си топове алени кадифета, тънки платове, сърма, пъстроцветни стъкла, сребърни съдове с чудни резби по тях, благовонни масла, златоковани накити и пергаментова книга. Излитаха оттука въоръжени и бързи конници, за да разнесат някоя царска вест и повеля по близките и далечни краища на българската земя или пък просто бързаха да докарат оттам някой самолюбив вероломен боляр войвода, за да му се отсече само ръката, или пък да се хвърли по заповед на царския севастократор от скалата за храна на орлите. Излизаха и се връщаха височайши пратеници за Византия, промъкваха се дворцови сплетници и заговорници, или пък най-обикновени бирници и десетари, тръгнали да събират даждиите и берщините по колиби, селища и градове.

Красиво и шумно беше Търново, но студено и чуждо като мащеха за сърцето на Бърдоква. Ето пет години беше престоил той в него, никой от родните люде не знаеше къде се скита, а през това време като жива рана все повече и повече го беше разяждала жаждата да се завърне. И пролетната нощ, в която захвърли тежкото си оръжие, дойде. Със себе си той беше оставил само меча, без който вече не можеше... Дъхът на планината го успокои и ободри. Земята се разпукваше за нов живот, разнежена от първите топли нощи, и благоухаеше с влагата на горския лъх и разлистените стволоче и треви.

Пет дни вървя Бърдоква, докато прехвърли Хемус и стигна до родното си селище. Сега, след петгодишна раздяла, обратният път беше по-къс. С едри и тежки крачки стъпи той между ниските, потъмнели от дим, кал и лишееи дървени колиби с овехтели сламени покриви. Опрял длан върху дръжката на увисналия на кръста му меч и отложил кожения си войнишки калпак от главата, той премрежи очи срещу пламналия слънчев заниз, прекръсти се на прага на селото и благоговейно влезе вътре. Пръв го посрещна лекият повей на вечерния вятър. Весел и задъхан, той долетя някъде от хребета на планината, раздипли галено черните и влажни кичури коса по челото на госта и го целуна за добре дошъл. Като удари на църковно клепало биеше сърцето на воина и се люшкаташе от топла, отдавна неизпитвана радост... Ето, ей сега ще наскачат едри като вълци сънливите селски песове, ще за ръмжат, ще се бялнат остриите им зъби в краката му, за да го спрат и повърнат като чужденец. Сигурно са го забравили вече. Като тревожна тръпка ще полази по сламения гръб на колибите кучешкият вой. Ще захлопат една след друга ниските вратни и като през лисичи дупки ще занадничат плахи и рунтави човешки глави, душещи с поглед въздуха, докато познаят чужденеца и излязат да го посрещнат.

Пристъпя Бърдоква по неизпръхналата още от пролетния дъжд селска стъгда, а насреща му — чудно! — нито хора, нито кучета... Беше тихо и пусто като на гробище. И той разбра. Подгонено от мор или друга беда, избягало беше нанякъде скъпото му село. Той се подпря уморено до грамадната хралупа на самотния селски дъб и изтри с длан потта от влажния си и широк лоб. Като тъмен облак по лицето му се спусна сянката на горчива мъка.

Отец Данаил трудно се намираше в закритият от хвойнов и габеров гъсталак скит на отца Данила в планината, но ако човек се

изправеше на входа му, застанал прав върху малката каменна площадка, не по-широка от няколко стъпки, щеше да види и обгърне с погледа си кръгозора на грамадна част от равната Тракия, заляна в светлина и плодородие между къдравите брегове на Хемус и Родопи. От това място старецът посрещаше всяка сутрин идването на деня, слънчев, мъглив или буреносен — все едно, и благославяше с шепота на едва разбираема молитва славата на творението. Тук той посрещаше болните и недъгавите, пристигнали от различни краища, за да се докосне до тях, да промие раните им и да раздаде билките и живата вода на изцелението. Вярващите оздравяваха и дълго след това разнасяха славата му на божии праведници и изкусен лекувател. И през простите души, жалби и думи на тия люде, които търсеха спасение от нещастията си или само близост с бога, надзъртайки ту плахо, ту с неотстъпна вяра в неговия скит, отец Данил гледаше като през отворен прозорец широкия свят, наситен с човешко страдание, неволя и грях. Този свят, от който той отдавна се беше откъснал и дето дълги години не беше слизал, упорито го преследваше като сянка, вървеше по стъпките му навсякъде и не го оставяше сам дори и тука, в пустинната пазва на планината. И той го познаваше вече добре, като неразделна част от себе си. Допреди десетина години беше живял заедно с тия люде, лягаше и ставаше като овчар между тяхното стадо и делеше с тях всичко, което носеше в себе си. Надянал калугерско расо още от младини, с непознато родословие, но със здрави и неуморими крака и дълбока вяра в своята духовна необходимост за хората, той бе изходил по всички посоки своята родна земя от прости орачи и суеверни пастири, за да отнесе навсякъде божията истина. Понякога той беше прехвърлял родните граници, за да стигне чак до манастирите на Атон и Божия гроб. Скитал бе из Цариград и Атина и навсякъде, където се беше прочуло името на някой книжовен монах, аскет или златоуст богослов, търсеше богословските общезнания и всичко онова, което можеше да насити гладния му дух. Най-после, изтощен от глада, студа и умората на дългите друмища, остарял и подгонен от Търново заради някаква опасна ерес, той беше открил по пътя си хладната дупка на предишното мечо жилище и с благодарност към бога заседна в него. През късната есен мечката се появи в подножието на скалата, вдигна муцуна срещу миризливия дим, който кадеше край пещерата, видя със страх високата черна фигура на монаха, изправена като привидение на

площадката срещу изгрева, изрѣмжа от изненада и още същия ден се пресели през един дол отсреща, в съседство с новия обитател на пустинния дол.

Много неща можеше да разкаже старецът за живота на хората и за себе си. Какво ли не беше видял!. Селска неволя и болярска жестокост, манастирски разврат и леност, сановнишко дармоядение, пламнали купове от дърва и слама под краката на хиляди мъченици за по-чиста и светла вяра в правдата и бога — всичко това се сплиташе като трънен венец върху челото на един кротък и неук народ, неговия народ, разпънат от едно безкрайно страдание. И ако през топлите ясни нощи понякога се заглеждаше с унесен поглед и мисъл към чудния свят на звездите, очарован за хиляден път от величественото съзвучие и промисъла на битието, то и в такива върховни мигове на мистична наслада и радост за душата си той не изпускаше връзката с действителния свят на човешката участ от времето на първото библейско грехопадение до дните на Константина Тих. Някога той избяга от този свят, не толкова подгонен от него, колкото уплашен от съзнанието за своето безсилие, да му помогне. Но въпреки това тази човешка участ не можеше да се отдели от него. Нейният образ, жив като проказа, не преставаше нито за миг да обгаря съзнанието му, следваше го навсякъде като сянка, не го пуцаше сам наникъде и засъжителствува заедно с него ѝ там горе, в тихото му каменно убежище. Проточили се бяха болни и вярващи подир него. Данил ги приемаше, защото и той не можеше без тях. Полека, с течение на годините, отшелническата му слава се разпростря надалеч, не само из Подгорието, но и зад неговите синори, по планината и Тракия. Един столетник овчар от признателност или пък от неудържим подтик на някакво съновидение беше издялал с желязото на брадвата си тежък каменен кръст от мраморен отломък и го домъкна на гръб до подножието на скита. Той го заби до брега на потока, който шуртеше в дълбочината на дола, и скоро това място доби значението на някакво оброчище за околността. Богомилът Данил не се поласка много от подвига на столетника, направен в негова чест и за негова слава, но се примири с утехата за неговата неизбежност. Този кръст все пак ставаше символния мост, който хората отново прехвърляха упорито между себе си и него. И ето че веднъж след това, в един топъл ден на следната пролет, запъплаха откъм полите на планината нагоре към

пещерата като разпръснато стадо стотици люде, мъже, жени, деца и старци, натоварени с курбани и бедни дарове за скита. С бледовосъчно чело, прорязано от дълбоките бръчки на годините, молитвите и поста отец Данил ги посрещна с чудна проповед за любов и правда между ближни, отказа се от даровете, погали децата и утеши старците. Заедно със слънчевия залез той разпрати всички надолу към колибите, като пияни от чистата вяра на думите му.

Когато скоро след това болярин Лацислав научи за магьосничеството и проповедите на отца Данила, той се закле пред себе си, че ще изгори жива в дупката богомилската лисица, която се беше завъртяла из неговите земи. Но и старецът, от своя страна, очакваше това. Дълбоката опитност и усетът му подсказаха за опасността, която можеше да долети някой ден откъм болярската крепост. Отдавна той я беше предчувствувал и, напоследък я очакваше с покорна и скръбна усмивка като нещо непоправимо, необходимо, неизбежно. Да избяга, да се скрие или да потърси из други краища, или в нови дупки убежище и спасение, той не намираше вече сили в себе си. Немоощта на ставите му, оброчището и тази хладна дупка, която двадесет години му беше давала гостоприемно подслон й завет от бедите й греховете на земния живот, не го пускаха вече и като с желязна верига го пришиваха към себе си. Ала не би. Случи се нещо друго. Пламтящата борина на Лациславовите хора не успя да стигне до скита на отца Данила и през тази пролет.

В Подгорието, по Хемус и из Тракия стана нещо неочаквано. Планината притаи дъх и се сви, а равнината под нея изведнъж посърна, потъмня, като че ли я бяха лизнали огнените езици на невидим пожар. Като вековен лес, люшнат от първите пристъпи на бурята, пролетя бързо и надалеч по колиби, села и градове мълвата за идването на татарите.

— Татари, татари... татари!...

След мълвата бързо препускаше и бедата. По къдравите скутове на Подгорието, по друмищата и полетата запълзя като ламя многобройна орда от мургавожълти чужденци, яхнали на издръжливи и пъргави коне. Отгдето идваха, никой не знаеше, пък и нямаше време да се мисли за това. Въоръжени с криви като полумесец ятагани, лъкове и маждраци, с отпуснати дълги перчеми на главите си, които стигаха чак до плещите им, те носеха вместо знаме конска опашка, привързана за

върха на дълго копие. Пред тях земята изтръпваше като поразена от гръм и чума, а след тях оставаше дирята на пепелища и смърт. Задимяха селата и градовете. Пушеците им на високи стълбове се извиваха страхотно към облаците. Всяка нощ засветваше ту тук, ту там огнена заря на все по-нови и нови пожарища.

— Лошотии!... Малко ли ни бяха бедите, та ни прашаш и тази?...

Като подгонени от небивал мор се проточиха керваните на бягащите села към горите. С набързо събрана и оскъдна покъщнина, малко жито и стадата подир тях, жени, деца и мъже с неизразимата уплаха на подгонени от смъртта люде задръстиха друмищата и пътеките в безумното си бягство към тъмните пазви на планината, за да се изпокрият там като дивеч... Ето, още малко, още половин ден път и ще стигнат, ще успеят да се укрият! Децата хълцат от уплаха и глад върху раменете на майките си или привързани върху колите и добитъка, но не смеят да изпискат и проплачат, защото усещат и те, че става нещо страшно. Нека потърпят още малко! Там, в буковите шумаци, ги чака храна и сън, и спасение от връхлетелите ги като зверове поганци... Ох, ох, не ще да стигнат! Там, някъде в далечината зад тях, като малка черна точка се търкаля по кръгозора самата беда. Мъжете слагат от време на време длани над очите си и смъртнобледи вторачват погледа си натам, и после отново и по-усилено поемат напред... А малката подвижна точка на кръгозора расте все повече и повече, разтяга се на ивици като змия и няма вече съмнение, скоро ще настигне кервана на бегълците.

— Татари! — прозвучава като предсмъртен вик някой глас.

С нечовешка сила, още по-страхотен, ужасът погваше бежанците напред. Старците изоставаха. Майки оставяха с вой пеленачетата си из крайпътните храсти на милостта на бога, отмалели от товара на другите деца. Добитъкът се разпръсваше, изоставен по полето, колите спираха и задръстваха пътя. Те вървяха твърде бавно, за да ги дочакват стопаните им. Опустяло всичко!... А зад тях, все по-ясно и близко, расте и лети подвижното петно на татарската орда и дига леки облаци прах зад себе си...

Отец Данил чуваше и виждаше всичко. Засъбираха се през нощите предпазливо като лисици и старейшините от побягналите села. Поглеждаха се един друг като стъписани и разбираха, че няма какво да

си кажат. Мъдростта на годините им не беше достатъчна в тия дни на тревога и ужас, за да кажат нещо повече на селяните освен единединствен съвет — да бягат!... Но най-после измислиха и нещо друго, което им се стори твърде важно. Решиха да изпратят няколко избрани помежду си старей до кулата на Лацислава, да почукат на портата му и да се оплачат лично на боляра за нещастията си; да му разкажат как ето вече две седмици хората се крият като зверове из горите и се хранят само с корени и гнил желъд. Децата мрат като от мор. Нека боляринът не чака повече, а да пусне конници към Търново и обади за всичко на царя. Какво правят Тих и войводите? Не виждат ли, че селяните чакат за помощ и закрила? Или пък се изплашиха и те от поганците, боже опази!...

Решиха, прекръстиха се старейшините и изпратиха хората си до Лацислава. Шест души старци, глави на прочути задруги и селища, заминаха с тоягите си и не се върнаха вече. Боляринът не отвори тежките порти на кулата си за тях. Почукаха старейте с тоягите си, както бе им поръчано, позавъртяха се край високите и непристъпни зидове на хемуската крепост, но никой не им се обади отвътре. Лацислав беше заповядал на стражата да не отваря на никого. Сам той вътре беше недостижим за никакви беди. Поганците не можеха да нахълтат и не се бяха опитали още. Пълни бяха с вода щерните на кулата, в оборите се търкаляше угоен добитък, а от хамбарите преливаше едро загорско жито. Високи и твърди бяха стените. Не татари, а птичка не можеше да надникне в орловото болярско гнездо.

Оброниха глави старците. Студено като камък се показва и сега, в това трудно време, болярското сърце. Разбраха те, че и сам бог ги изоставяше, и тръгнаха назад. Но не се върнаха. Закъснели бежанци, които бяха минали на другия ден по пътя на пратениците, разнесоха из горите вестта, че са ги видели насечени да лежат край пътя, близо до болярската кула, сигурно подушени и настигнати от поганската шайка.

— Отче Даниле — каза веднъж, една седмица след случката със старейте, задъхан от кашлица, Панковският старейшина, като се промъкна, капнал от умора, в пещерата на отшелника. — Хората, които пратихме за милост и помощ при боляра, не се върнаха... Думат, че татарите са затрили и тях. Бог да ги прости!... — Старейшината свали калпак и почеса брада. — Е, то се е видяло, че няма друго спасение, освен да се търси някаква сгода, та да се скрием от поганците... Та ще

ни пуснеш ли, отче, да направим колибите си тук, долу при кръста... Пратиха ме селяните да те попитам.

Данил въздъхна.

— Земята е само божия — замислено отвърна той. — Аз нямам нищо мое върху нея... За да се запазят от хищниците, тварите се крият, къде намерят. Елате и вие тука! Мястото е сгодно. Добре сте намислили.

Той изпрати стареца, като го придържаше с една ръка, хванал го отзад за пеша на овчия му кожух, за да не се подхлъзне по стръмните каменни стъпала надолу. След Панковския старейшина дойдоха през няколко дни и други. Един след друг, подпирайки се на тоягите си, закатериха се нагоре към скита побелелите едновековни люде. Нерешителни и плахи като деца, те отлагаха калпаците си, кръстеха се и искаха като милост все едно и също нещо — да се заселят при кръста. И Данил ги приемаше. В думите, които се отронваха с мъка изпод увисналите и побелели мустаци, и в погледа им на отчаяни и беззащитни люде отец Данил долавяше веднага смисъла и причината на тяхната молба да се заселят тука и по-близо до него. Планината беше нагърчена от безброй дебри и усои, които можеха да притулят като под майчино крило всички тях хора и дори цяла Тракия... Но тук те идваха не само за това. За тях мечото жилище на отшелника, с течение на годините и благодарение на чудноватия и богоугоден живот на обитателя му, беше добило значението на една истинска светиня. Тука, в нейното подножие, ужасените хора дълбоко вярваха, че ще намерят спасение, не толкова поради безопасността на това място, закрито още отдалеч с вековни гори и скали от окото на кръвожадния нашественик, но преди всичко и затова, че се надяваха, че все още не губеха надежда в чудотворното посредничество на скита между тях и бога, който ги беше изоставил... Отец Данил разбираше това добре и завладян от страшно смущение, дошло някъде из дълбините на едно общо и смътно очакване за някакво спасително чудо — зачака и той.

За няколко дни вековният покой около скита, разклащан досега само от бурите, резкия писък на нощни птици или воя на гладен звяр през зимите, отлитна неусетно нанякъде. Под току-що разделенилата се и къдрава покривка на гората зашумя невидим за окото хиляден човешки мравуняк от бежанци, пристигащи всеки нов ден отдолу, откъм опразнените села. Запращаха по склоновете на дълбокия дол

младите буки, поваляни от удара на брадвите. Задълбаха се дупки из земята за нови човешки леговища. Плачът на деца се смесваше с мученето на добитъка и неуморния кучешки лай през целите денонощия. Вечер, по тъмно, се разпаляха стотици малки огньове, скътани до дебелиите корени на дърветата, и блещукаха между прозрачната завеса на листата и клонете като бледи звезди чак до сутринта. Замириса на дим и тор и дивечът, вдигнал муцуви, се оттегляше, подгонен от бегълците, все по-нагоре и навътре в планината. Дните ставаха все по-светли и дълги, а нощите топли и лунни. Между хвоцове и зелената папрат започнаха да раждат жените и да се ягнят овците.

Пътеката за скита беше стръмна и уморителна вече за краката на отца Данаила, но новото село, което изникна изведнъж под него с дишането си, с детските викове и кучешкия лай, сякаш разбуди и него като планината от някакъв дългогодишен сън. Животът на хората, от които той напразно се беше мъчил двадесет години наред да се откъсне, сега със своето цялостно присъствие и всекидневен кипеж го поглъщаше отново в себе си. Отвикнал от тяхната глъч, отначало той като че ли се боеше да слезе при тях, но скоро свикна с това; нещо повече, тяхното ново съществуване, изпълнено със същите нужди и мъки като неговото, го примамва надолу и той започна всеки ден да слиза там. Обикаляйки навсякъде по разпръснатите колиби, той разговаряше със старейшините и присядаше до болните, увити в кожи, в тъмните дъна на леговищата. Благославяше и наливаше в простите души надежда.

— Отче, няма ли да се свърши най-после това тегло? — го запитваше някой в пътя му.

— Ще се свърши... — отговаряше уверено и спокойно като самата истина той.

— Кога?

— Скоро.

— Ами татарите?

Отец Данил отминаваше нататък, без да отвърне, като че ли недочуваше жегливия въпрос. Винаги срещу това питане той имаше и един готов отговор, чиято убедителност беше по-бляскава и от слънцето и по-твърда от скалите. Ала този отговор, по свои вътрешни съображения и по силата на една първична християнска догма за

смирението, за неизбежността и непротивенето на злото, в която беше заключен и целият морален закон на неговото съществуване, беше цяла пропаст и отец Данил още отбягваше да си послужи с него, като че ли водеше борба със самия дявол. Някога, когато изпращаше младия овчар Бърдоква към Търново със завета да не убива никого и с този завет му подаряваше и муската на най-висшата проява на човешкия дух, той не забрави да нахрани убиеца със сладък мед и да благослови дълбоко в душата си ръката, която беше пуснала стрелата срещу злодеите. И през дългите часове сега, когато седеше между плахите и добродушни селяни на новото село, заслушан въз вълнуващите им разкази за ужаса, който като пожар зачерняше цялата страна, за изгорелите деца и озлочествените моми и невести, старческото му тяло потреперваше, като че ли езиците на огъня се допираха до самия него. Тежко! Той повдигаше овлажнелия си и отслабнал поглед и се вглеждаше недоверчиво в брадясалите лица на заобиколилите го млади и стари селяци. Повечето от тях бяха синове и братя на воители, които познаваха славата на много битки, срещаха се още и осакателите и живи паметници на тази слава, а сега тези люде хленчеха като баби пред него, смутени и уплашени, изоставили жените и децата си в огъня и отпуснали брадвата в яките си ръце, като поразени от гръм... Какво чакаха още?

Едно нечовешко страдание беше сграбчило за гушада един цял народ, неговия, и го задушаваше до смърт. Страдание, което предварително обезоръжаваше духа, притъпяваше с ужаса си всяка мисъл и искра за отпор и преливаше всяка човешка представа за себе си. Някога Мойсей, по повелята на бога, беше превел своя народ по дъното на едно раздвоено море към спасението. Давид беше повалил Голиата. Но сега неговото племе нямаше нито единия, нито другия. Бог чакаше още нещо.

Отец Данил зачака бога.

ОБЛАЧЕТА, КОИТО НОСЯТ БУРЯ

Дълго стоя Бърдоква, подпрян до дънера на стария селски дъб, смутен от изненадата и горчивата мъка, които го бяха причакали в запустялото му село. Струваше му се, че това са най-тежките мигове на неговия живот. И колкото пъти повдигаше глава и хвърляше блуждаещ поглед наоколо си, той откриваше само едно — пустота и смътната представа за нещастieto, което беше прогонило хората оттука. Една обща беда беше отнела, откраднала и от него най-голямата му радост в живота, тихата радост от посрещането на близките, роднините и другарите му. Пред нето сега лежеше разбит на прах първият и най-красивият блян на дългото му изгнаничество.

Здрачаваше се. По овлажнялата от потта на дългия път снага на Бърдоква полазиха леките тръпки на вечерния хлад. Беше жаден. На няколко стъпки от дъба, между разголените от пръстта дебели корени, протичаше в тишината с лек и игрив шум бистрата вода на селския поток. Уморен, той пристъпи към водата, отпусна се на едното си коляно до нея и загреба с широките си шепи. Всяка глътка от студената вода попадеше като в жар по всички стави на тялото му. Стомахът му от няколко дни не беше опитвал и най-обикновената човешка храна освен младите букови листа и корени, които той откъсваше по пътя си из планината, зареян из нея като самотен елен. Примамван от мисълта за пълното ведро с мляко и бултурената каша, за които се надяваше, че го очакват тази вечер тука, спотаеният няколкодневен глад сега избухваше изведнъж с всичката си сила. С пристъпа на отмаляваща треска той ограбваше и последния остатък на могъщата му телесна сила.

Но Бърдоква стана. Не приличаше на война да легне и се свие край потока като стар, умиращ пес. Широката Вуколовска колиба беше празна и пуста като цялото село, от всеки вратник и дупка надзърташе безмълвната грозота на запустението, но все пак родните, людете бяха живи, побягнали някъде далеч или близо, и го очакваха. Той трябваше

да ги намери, открие и настигне, където и да бяха, ако ще и в дън земята да потънеше.

Той се изправи с целия си ръст над потока, пое дълбоко въздух и притворил очи към първите звезди на вечерното небе, отвори уста и разцепи тишината с продължителен еднозвучен вик:

— И-ихихиих!...

Бърдоква спря, пое отново дъх и се вслуша в ехото на собствения си вик. Нощта потрепна. Това беше същият обичаен и неизменен овчарски зов, с който тукашните люде, възправени по хълмовете и хребетите на планината, далеч и без да се виждат един друг, се обаждат и разговаряха помежду си. Цели пет години този вик не се беше откъсвал от гърлото на Бърдоква, но сега, през тази вечер, проеча с такава сила, от която и той самият се позачуди. Наострил слух, той притаи дишането си в очакване. Нощта отвърщаше с отчайваща тишина, но не можа да измами Бърдоква.

Някъде далеч, много далеч, едва донесен от тихия вятър, долетя кучешки лай. Бърдоква взе да души нощния въздух. Там, отдето идваше кучешкият отговор на неговия вик, той знаеше, че има хора, имаше и храна... Там, в далечината, се обаждат самият живот. И той, олюлявайки се от умората, тръгна в тъмнината срещу него. По-скоро, по-скоро...

Бърдоква излезе от селото. Пред него като тъмна стена възправена високо и докоснала се в нощта до самото небе, се изпречваше необятният силует на планината, стръмна и мълчалива. Бърдоква познаваше козите пътеки, които водеха натам, отдето беше дошъл отговорът. Не беше дълъг и труден този път за неговите силни крака, ала сега, наведен през гъстите храсти и шумаци, той вървеше, изнемощял от глада като ранен звяр, който заедно с кървавата диря оставя след себе си и последните си сили. Но той не спираше. Кучешкият лай идваше срещу него все по-отчетлив и близък. Това го насърчаваше, тласкаше напред. Той се катереше по стръмнините като четвероного, с крака и ръце едновременно, търкаляше се като откъсната скала по нанадолницата и сипеите и газеше из плътните шумаци със стъпките на мечка, докато най-после стигна.

Кучешка глутница спря Бърдоква в тъмнината и той въздъхна облекчително. Огледа се. Пред него, на около двадесетина крачки, върху малка и тясна падина, мъждееха полуизгасналите главни на

овчарски огън. В полузрака на чистата и звездна нощ опитното око на Бърдоква набързо разучваше всичко. Стадото, разпръснато на малки тъмни петна по поляната, се раздвижваше и неспокойно се събираше на плътни купчини край огъня, подплашено от предупредителния и бесен кучешки вой. Той се огледа за втори път. Овчарският му усет, останал отнякога, го подсещаше какво трябваше да прави в тази доба. Налагаше му се една особена предпазливост. Пред него, около огъня на откритата малка полянка, не се виждаше сянката на никакъв човек. Разбуден от лая, овчарят сигурно беше открил вече присъствието на непознат човек в гората, който, прикрит в сянката на дърветата, го дебнеше оттам, без да подвигне и спре разярените кучета, докато разузнае вида и намеренията на нощния гост. Една готова да полети в тъмнината овчарска стрела или вдигната брадва очакваха и дебнеха Бърдоква във всяка негова нова и непредпазлива стъпка.

— Овчарю! — извика той, използвайки първото и мигновено затишие между кучешкия лай. — Къде си?

Никой не му отвърщаше. Но той беше уверен, че е чул, и продължи:

— Тази нощ ще ти бъда гост... Идвам отдалече. Не мисля нито за зло, нито за грабеж на овцете ти... Искам само да си почина при твоя огън... Не бой се!...

— Сам ли си? — запита колебливо някой, невидим в тъмнината.

— Сам...

— Тъдявашен? — заразпитва гласът.

— Да. Бях овчар като тебе...

— От татарите ли бягаш?

Тоза беше един неочакван въпрос. Като мълния блесна в съзнанието на Бърдоква и неговият отговор.

Трябваше още един миг само, за да назове името си пред невидимия домакин на дивия дол, име познато и сигурно още незабравено между овчарския свят на този край, но се възпря. Татарите — тази дума за него беше почти непозната. Той си спомни смътните слухове, които беше дочул в Търново. И сега изведнъж уморената му и притъпена от непоносимия глад представа за бедата, която беше прогонила хората от Вуколовското селище неизвестно где, просветваше като метеор и го насочваше в тежкия мрак на

неизвестността. Загадката, в която като лунатик се беше люшкал тук тази вечер, се разкъсваше.

— От татарите! — отвърна напосоки той.

С издрасканите си длани Бърдоква разгъна за последен път гъстите габерови храсти пред себе си. Той направи още няколко стъпки и се отпусна като повален от бурята бук до мъждеещия огън на полянката. В ушите му бучеше шумът на изтощението. Безмълвен и загледан в изпепелялата жар, той дишаше тежко и широките му плещи навремени потрепваха като от треска. Синьожълто пламъче, внезапно избухнало между димящите главни на огъня, лизна с бронзовата си светлина един паднал на земята и победен от глада Херкулес. Той не чуваше вече нито кучешкото ръмжене край себе си, нито предпазливите стъпки на овчаря, който се беше изправил, наметнат със своя ямурлук срещу него до огъня.

— Храна! — каза тежко Бърдоква, като повдигна поглед към него. Това беше дума, изпусната тежко като камък от гладните му челюсти. В нея имаше всичко-и човешка молба, и властно ръмжене на звяр, готов да се нахвърли върху жертвата си. Това беше дума, от която човек не можеше да не потръпне. Овчарят, млад, около двадесетгодишен мъж, с току-що поболи мустаци и дълга, спусната чак до раменете вълнеста коса, отметна ямурлука си. С покорен израз той отвърза кожения си торжим от рамото и го сложи пред легналия Бърдоква.

— Яж! — покани тихо той непознатия си гост. — Щом казваш, че си бил и ти някога овчар, не ще се разсърдиш на моята вечеря. Хляб нямаме отдавна. Татарите изгориха и взеха всичко.

Момъкът извади кожена торбичка с млечна отгзара и парче изсушено козе месо.

— Утре ще те напоя с мляко — допълни той, като хвърли крадешком бърз поглед към широкия и тежък меч на госта.

Челюстите на Бърдоква заработиха с такова усърдие, че само след малко от оскъдната му вечеря беше изчезнала и последната троха. Когато повдигна отново глава, вече полусит и поуспокоен от спазмите на глада, той като че ли за пръв път забеляза присъствието на дългокосия момък срещу себе си и с едва забележимо любопитство се вгледа в него.

— Сполай ти! — каза с тих глас на признателност той, като обърса с ръкав отпуснатите си мустаци. — Без малко щях да пукна от глад, ако не бях те намерил, дявол да го вземе!... Татарите казваш, а?... Ами Вуколовци далеч ли побягнаха оттука и те?

Той говореше бавно и тихо, като че ли се уморяваше от думите си. После, като протегна ръка, оправи замислен полуизгорелите главни на огъня и ги поочука една в друга. Малък рой искри с тихо прашене заиграха в лекия дим, подгонен от събудените пламъчета на огъня. Някъде встрани, из тъмнината, още ръмжаха неспокойно пропъдените от овчарската гега песове.

— И Вуколовци, и Драгановци, и Панковци, па току речи и цялото Подгорие се навряха хе там, в Даниловия дол! — отвърна овчарят, като приседна срещу него. — Думат, че поганците не обичали яко да се навират в планината. Страх ги било... Ама кой знае?...

Бърдоква повдигна оживено вежди:

— Много ли пакости направиха?

— О-о!... — проточи враг овчарят, учуден и изненадан от неосведомеността на своя непознат нощен гост. — Мигар не си чул и видял?

Бърдоква поклати отрицателно рамене:

— Не. Аз идвам отвъд Хемус, от Търново... Там за татарите се само приказва засега, но никой не ги е виждал още... Много ли са?

— Ех — каза оживено овчарят, загледан недоверчиво в студено-спокойната маска на странника. — Те са толкова много, колкото са звездите на небето. Навсякъде се срещат и виждат вече. Няма село из нашенско да не е почернено от тях... Ами ти накъде, пътят ти да не води към Родопи?

— Защо питаш?

— Хм! Ще ти отсекаат главата още щом стъпиш в полето. На кол ще я побият, щом те видят с този меч! — убедително подчерта той.

— Я гледай ти! — се усмихна едва забележимо Бърдоква. — Толкова много ли са страшни?

— Като самите дяволи — отвърна, възбуден от спомена за тях, овчарят. — Те имат коне, които тичат по-бързо от вятъра, и носят криви мечове, от които главата пада само с един удар. Жени и деца, стари и млади — всички колят, за да остане тази земя и стадата ни

само за тях... Старейшините казват, че бог сам ги изпраща за наказия. Беда!...

— О-хо! — наведе усмихнат поглед към огъня Бърдоква. — Мен пък ми се струва, че мъдростта на старейшините на никого няма да помогне в това лошо време. Ами не приказват ли старците, не гадаят ли кога ще се свърши тази наказия, а?

Момъкът сви рамене:

— Не.

— Значи нищо не знаят и не познават — поклати глава Бърдоква.

Овчарят се замисли. Самоуверените думи, в които събеседникът му слагаше едно толкова недвусмислено пренебрежение към опита и белите коси на годините, го учудваше. Това, което току-що бе чул, за него бе истинска ерес срещу дошлата през вековете и никога неостаряваща почит и боязън пред беловласата власт на задругите, колибите и селищата. Този непознат и неочакван гост му се виждаше съвсем чудноват. С начина на идването си и с думите си той приличаше на истински овчар. Познаваше се. Но полувоинската му външност, широкият меч на бедрото му, пристигането му чак от Търново и смелата шега за старейшините — всичко това придаваше в очите и въображението на овчаря едно неспокойно обаяние, което растеше с бързината на миговете.

— Ами ти кой си? — запита момъкът, тласнат от неудържимо любопитство да узнае нещо за своя гост. Може би това беше някой твърде важен болярски човек, преоблечен боляр или войвода, и неговото идване не беше току-така, щом идваше чак от Търново. Може би това не беше никой друг, а таен царски пратеник, изпратен да види с очите си бедата на озлочественото Подгорие.

Но Бърдоква като че ли не го чу. Премрежил очи срещу тихата жар, той развиваше като от кълбо нишката на собствената си мисъл за онова, което беше изслушал от овчаря преди малко. Картината на татарското клане и на пожарищата беше засегнала дълбоко неговото съзнание и сърце. Но ако имаше нещо, което в пълния смисъл на думата разсичаше като с меч и до истинска болка неговия дух, това беше мисълта за отчайващата безпомощност на Подгорието да се отърве и спаси от нечуваното и невиджаното си нещастие. — Божия наказия ли? Ех, стари и беззъби дяволи, наклеявали по колибарските прагове и оброчища, вижда се, че ви е домиляло за изпусналелите

кожи!... Нищо. Какво от това, че внучетата ви пращят като печени агнета в пожарищата?... Вашите кожуси там в Даниловия дол нали са още здрави?.

Бърдоква се изкашля дълбоко, плю в огъня с тихо ръмжене и отвори очи.

— Бедата не идва само от татарите — размърда той гъстите си и черни като катран мустаци, сякаш се разговаряше със самия себе си. — Ами боляринът Лацислав не събра ли войска срещу тях?

— Ио-о! — отвърна овчарят. — Той се затвори в кулата заедно с хората си и никой не го е виждал оттогава. Казват, че и той сам избягал в Търново с цял товар сребро, уж да иска помощ от царя, но не се е върнал още.

— Така! — подчерта Бърдоква, доволен от нещо. — Така му и приличаше да постъпи болярина, да избяга... Хе! Напразно сте го очаквали да се върне... Неговото юначество и войводство се беше прочуло някога в Подгорието само с това, че ограби и уби бащата на Бърдоква, стария Вукол. Ти слушал ли си някога за това?

— Бърдоква? — светна нещо в погледа на овчаря. По леко осветеното му от огъня лице се плъзна вълнуваща усмивка на спомен, който като любовна ласка погалваше сега неговото сърце. — Бърдоква, та има ли някой да не е слушал за него? Тук, в Подгорието, от край до край момите още плачат в песента си за него... Вуколовските овчари са ми разказвали, че той е носел две сърца, надвивал само с ръце мечките и свалял със стрелата си орлите чак от самите облаци... Прогони го него болярина за права бога... Никой не знае къде е сега. А как мислиш ти, дали ще се върне някога?

— Не знам — отвърна Бърдоква, изненадан донякъде от крилатата овчарска легенда, която, без да подозира, беше оставил около името си някога, след своето бягство. — Пък и каква ли би била ползата, ако се завърнеше в това време тука? Никаква. Татарите според думите ти не приличат на мечките и орлите. Никой не може да излезе срещу тях... Цар Тих е куц и слаб и не смее да отиде по-далеч от портите на Търново, а болярите се затвориха и скриха в крепостите си като лисици... Топло им е на тях в скутовете на търканите... А простия и беден народ нека го пази бог!... Е, кажи сега, брате, какво може да помогне някому и юначеството на вашия Бърдоква? Нищо. Ти казваш, че поганците са повече от звездите. А звездите са далеч. Една самотна

стрела, пусната, ако ще и от ръката на вашия Бърдоква, никога няма да ги достигне.

Момъкът поклати глава, недоволен от нещо.

— Не — каза той упорито, — Бърдоква може всичко... Всички казват това.

— Сам, нищо...

— Ако той се върне и излезе срещу поганците, никога няма да остане сам... Цялото Подгорие ще тръгне след него. И без това не може да се живее така.

— И ти ли ще тръгнеш след него? Момъкът направи набожно кръст.

— И аз... бог вижда!...

Бърдоква се отпусна върху тревата с целия си ръст и подпря глава върху дланта си. Заслушан в разказа на овчаря, той премрежи очи под натиска на едно усилие да съсредоточи в съзнанието си новите непознати и странни мисли, които, разпокъсани като малки облачета, се раждаха и рееха там. Такива облачета носят понякога буря. Впечатлението му от простите думи на момъка, в които той с един замах само откриваше цялата беда и робска безпомощност на Подгорието, го засягаше до болка. Обаче това, което събеседникът му забравяше да разкаже, неговото въображение не допускаше да допълни веднага. Странно. Той мислеше едновременно за толкова много неща, от които неговият мозък се претоварваше като с непосилен товар и едва успяваше да погълне всичко. Утихналата треска на глада отпреди малко сега се заместваше от едно небивало напрежение в неговия първичен и беден свят на мислите, ту хапливи като кучешки зъби, ту пък леки, далечни и странни като съновидение... Той усещаше, че през тази нощ ставаше нещо непознато, особено с нето... Защо се беше върнал, какво го очакваше сега тука? Хм!... От тихото овчарско Подгорие, от спомените и сънищата за неговите волни дни и нощи, изпълнени с тихия звън на стадата, пръснати по безкрайния зелен килим на хълмовете и долините; от веселите сборища през празниците, зашумели от бодра човешка глъч, и от тъжните или героични приказки-песни на скитници гуслари и гайдари, разказващи за добри и лоши времена и люде, — от всичко това беше останало само едно пепелище. И в тази нощ, прострял замисления си поглед върху това запустение, смутен и безмълвен, Бърдоква дълго стиска челюстите си

от непоносима мъка, разочарование и гняв. Изведнъж разбра, че по някакъв неусетен път се разделяше от родното си Подгорие. От една страна, оставаше неговото бежанско село в Даниловия дол, скрито в шумаците по съвета на старейшините, а, от другата — самият той. Тази вечер той бе изслушал между другото невероятната приказка за собствената си сила и неподозираното от самия него юначество. Хе! Слабите и безпомощните търсеха и възпяваха онова, което им липсваше: безстрашието и волята на герои.

Бърдоква мислеше. Ами какво ли правеха другите?... Като безкрайна върволица се проточиха в неговата памет един след друг образите на млади и силни като него мъже, връстници и другари, заедно с които беше прекарал някога овчарските си младини... Какво беше станало с тях тук в това тежко време? Хм!... — Ето го Радул, тежък и рошав като мечка... Кожената му прашка плющеше най-силно и мятеше камъните си по-далеч и от стрелите. Трима души не можеха да го повалят в борбата по средищата и поляните... Ех!... Ето го и Мацуката... Висок, сух и лек като птица, той можеше да се катери към непристъпните орлови гнезда по скалите като дива коза и скачаше по техните процепи над бездните по-смело и от елените... Ами Секул, който пребиваше вълците с гегата си и измъкваше плячката из самите им зъби?... Той трепна. Писък на самотна нощна птица прониза тишината на нощта. Върху тъмната и зъбеста линия на планинския гребен беше стъпил светлият сърп на луната, понесла се плавно срещу леките облаци на звездния безкрай; Овчарят, незабелязано от него, беше станал и шумолеше някъде близо из гората, чупейки сухи клони за огъня. И когато след малко той се появи отново и хвърли своя товар върху огнището, Бърдоква пръв запита:

— Слушай, овчарю, как се казваш ти?

— Сокол.

— Славно име! — допълни усмихнат Бърдоква. — Ами познаваш ли добре овчарите и людете по вашия край?

— Познавам ги... За кого ще питаш?

— За Ристак, ковача от Вуколовското селище.

— Зная го.

— Радул?

— И него.

— Станкул?

Овчарят отвори изненадан уста от онова, което слушаше. В ушите му се нижеха като поменик имената и прякорите на познати хора, които само един тукашен човек можеше да познава. Откъде да знаеше този чудноват чужденец!

— Добре! — прекъсна учудването му Бърдоква. — Ще идеш ли при тях в Даниловия дол, или там, където ще ги намериш? Потърси ги и им кажи да дойдат тук... Нека вземат лъковете и брадвите си. Кажи им, че Бърдоква си е дошъл, и ако искат, нека дойдат при мен... Аз ще ти пазя стадото, докато се върнеш... Иди още тази нощ!...

Като хвъркане на птица овчарят Сокол се олюля над пламналия буен огън и се свлече в краката на Бърдоква. Нерешително като дете той протегна длан към широкия меч на госта, поглади студения му метал благоговейно и задъхан от вълнение едва успя да каже:

— Добре дошъл, родни! Ти си! Ще ида... Още ... сега!...

КОГАТО ЦАРЯТ Е ДАЛЕКО, А БОГ ВИСОКО...

На два пъти се беше изпълнила луната вече, откак Даниловият дол се засели от забягналите подгорци, но ужасът от татарските орди не ги оставяше на мира и там.

Татарите идваха от далеч. Тяхната родина бяха широките степи от най-южните краища на Русия, където свободно можеха да стъпят и препускат техните коне и погледът им да обгръща и търси в равнините плячката и врага. Тука, в тази земя, перчемлиите злодеи отбягваха да се впускат из планинските дебри на широкия Хемус, възпирани от страха пред неизвестността, която ги чакаше там. Слязъл от коня си, татаринът не беше вече воин. Конят, нисък, издръжлив и бързоног, бе неговото главно оръжие. С него той нападаше или се спасяваше според случая. И планината — стръмна, гориста и непроницаема със своите шумащи — ги отблъскваше. Това беше едно диво племе, отличителният нрав на което приличаше на вълчия нагон да граби и напада, но само на открито, гдето спокойно и отдалеч може да се прецени силата или безпомощността на жертвата.

Ала бежанците имаха причини да не са спокойни и там горе, в Даниловия дол. Стадното чувство, родено от един безкраен смут между спасяващите се, беше събрало под скита на отца Данила людете и стадата на няколко селища. Без да искат, те отново бяха станали богата и примамлива цел на един татарски набег. Опразнените села по полите на планината неизбежно насочваха вниманието на нашествениците нагоре към склоновете.

Старейшините долавяха новата опасност и загрижено поклащаха глави. Щат не щат, в това тревожно време на междуцарствие и гибел единствено върху техните приведени и ненадеждни плещи оставаше да лежи задължението да се грижат за участието на новото и голямо село. Мислиха, мъдруваха и решиха да закачат дървено клепало на някоя бука близо до кръста и да поставят съгледвачи в устието на дола, които да бдят за татарите. В случаи, че татарите нахълтат някой ден нагоре,

съгледвачите трябваше да изтичат с всички сили към новото селище и да бият с клепалото тревога за ново бягство към върховете и усоищата на планината... Заминаха съгледвачите и не сваляха погледа си от равнината. Накацали като птици по високите буки и скалите на прохода, на няколко пъти те бяха забелязвали отдалече малка конна група от татарски ездаци, която също като тях разузнаваше нещо, душеше към Даниловия дол и после бързо изчезваше пак нанякъде...

В първите дни от пристигането на Бърдоква в новото село настъпи малко оживление, което наглед като че ли с нищо не изменяше общия тон на тревогата, застинала в посърналата душа на бежанците. Това беше оживление, дошло само от стария славянски навик да се посрещне с хляб и печен овен родния, отдавна невиждан син, да му се поднесе дълбока пръстена паница с ръжена уловина, подсладена с мед, и да се разпитва до безкрай где е бил и какво е видял по чуждите краища. Бежанците искаха да узнаят защо цар Тих ги е Изоставил и едновременно да му се оплачат от непоносимото си тегло. Гостът ядеше с невиждана охота, пиеше до насита резливата уловина и отговаряше на късо:

— Цар Тих няма да ни помогне...

— Господии, че защо?

— Хм!... Много просто... Страх го е и него като вас от татарите — говореше Бърдоква наслуки, но с изражението на човек, който знае цената на думите си пред ония, които го слушат. — Тих е слабодушен цар и слуша само царицата. А тя е гъркиня, хитра и лукава. Казват, че го е омагьосала съвсем и не му дава нищо друго да прави, освен манастири и параклиси, в които тя ходи нощем, самичка като самовила, за да измоли от бога прошка за грешната си душа. Кръвта на мнозина боляри и войводи, които не й се харесваха и не одобряваха нейната разплута власт над царството и които тя коварно изби, не й дава мира... Нашата земя тя обича само за елмазите на короната, която сме й дали, за палатите и могъществото на Царевец, но мрази нашия народ и ни нарича мръсни свинари... А цар Тих мълчи. И него го е страх от нея.

— Ами защо не я пропъди? — простодушие се откъсваше измежду заслушалите и брадясали селяни въпрос към Бърдоква.

— Не може — поклащаше загрижено глава той. — Зад Мария стои гръцкият император Палеолог и войската му, патриархът и много

боляри, уплашени от нейното коварство и власт... Пък и Тих я обича и не може да се откъсне от дяволската ѝ хубост...

— Толкова ли е хубава?

— Много. Когато се покаже из Търново по празниците, ѝ най-големите ѝ врагове навеждат глава пред нейното великолепие и красота.

— Ти виждал ли си я?

— О-хо!... — потвърждаваше Бърдоква, притваряйки очи за миг, сякаш си спомняше за нещо едновременно далечно и близко, отлетяло в миналото, като случаен и лекокрил блян във войнишкия му живот. — На няколко пъти съм я виждал. Никога дяволът не е сполучвал да намери по-лукава примка от нейния образ, за да измами хората. Казват, че когато заставала пред олтара на светите четиридесет мъченици, за да се черкува, никой не смеел да погледне към нея. Тя ставала бледа като восък, сълзи на разкаяние се отронвали от притворените ѝ очи, а белите ѝ ръце треперели, като че ли ги потопвала в топлата още кръв на убитите и удушените по нейна заповед хора в Балдуиновата тъмница.

Навели глави, селяните слушаха и се кръстеха. Онова, което узнаваха от разказите на Бърдоква, минаваше през тяхното оскъдно въображение като невероятна приказка, в която те все пак усещаха, че е замесена и тяхната обща съдба. Слабодушният цар, грешната хубост на Мария, която едновременно убиваше и се разкайваше, и всичките ония неща и подробности, с които Бърдоква ги запознаваше и мислено развеждаше из непристъпния и тайнствен досега за тях живот на Царевец, ги заставяше да полуотворят жадно уста и да поглъщат думите му без насита като същински деца; Те слушаха за един живот, чужд и непознат, с много блясък, великолепие и много падение едновременно, съвсем различен от техния живот на мръсни свинари, както ги беше наричала проклетата гъркиня. Ех!.

Но ако имаше нещо, което най-много засягаше тяхното съзнание и най-много им допадаше, това бе самата личност на завърналия се отново между тях някогашен овчар и войник. И други войнишки разкази за Търново бяха слушали досега те, но като Бърдоква никой не бе успял да говори. Красив, силен и мъжествен, оставил след себе си спомена за един истински и смел овчар-бунтовник против болярското насилие и несправедливост, той беше донесъл сега от изгнаничеството

си и едно духовно превъзходство над хората от Подгорието, което проличаваше и се налагаше веднага. За пет години някогашният овчар се бе променил много. Той носеше обаянието на истински проповедник, сладкодуген, самоуверен и смел като пророк, пред който дори и мъдростта на отца Данила избледняваше като преваляща нощ, подгонена от зората.

Сам Бърдоква вече знаеше от думите на овчаря Сокол, че беше очакван тук от всички ония, които го познаваха и бяха слушали за него, свързвайки легендата за двете му сърца и юначеството му със смътната представа за един истински герой, който съдбата щеше да им проводи. Търново, татарите, престъпното боярско безучастие в общата народна беда, изплашеното и отчаяно човешко стадо от Даниловия дол — всичко това последователно и неизбежно насочваше и неговия живот към една нова деятелност, неподозирана досега и от самия него. Общата неволя и участ слагаха упорито в неговото съзнание и едно съдбоносно задължение, тежко, пълно с неизвестности и опасности, което го смущаваше и му допадаше едновременно. Подгорието чакаше своя войвода. Впечатлението му от петдесетината души мъже, които по негова поръка Сокол беше довел още на другия ден след завръщането му при него на егрека, окончателно беше затвърдило една внезапна и, смела идея за отпор срещу татарите. Мъжете, които той повика там, не излъгаха очакванията му. Прав беше Сокол, като казваше, че и те го бяха очаквали. Заедно с лъковете и бравите те бяха донесли там, на егрека, самочувствието и готовия дух на една още малка, но жилава селска дружина от отчаяни люде, готови да поднесат всеотдайно живота и силите си на една народна борба за освобождение и на самия Бърдоква. По много невидими пътеки на духа и обичта към силния неговото име бе спечелило вече тяхното доверие и надежди. Нямаше друг. Той бе единственият, който вдигаше знамето за съпротива и честна борба. Нему се падаше и честта да ги поведе.

В същия ден овчарят Сокол закла най-добрите си и тежки овни за курбан. Запраця месото им г върху жарта на буйни огньове, за да се посрещнат, нахранят и изпратят по човешки най-надеждните и първи представители на пробуждащото се Подгорие. Дълго приказва Бърдоква с тях. Никога вдъхновението и правдата не се бяха обличали в по-красноречиви и възторжени думи от ония, с които през този ден той обжегваше душите и мъжеството на тия хора. Когато се

разотиваха, всички те усещаха, че драговолно са приели една съдбоносна власт над главите си и че цялото съществуване и бъдеще на Подгорието отсега нататък беше сложено в ръцете на Бърдоква.

Прозорлив и ловък, Бърдоква не прибърза да вдигне веднага тревога, след като на другия ден пристигна в Даниловия дол. Той познаваше душата на своя народ, оплетена като синджири в страшни суеверия и в беззъбата власт на старейте. Трябваше да се пипа повнимателно, да се опита да спечели и тях. Там, в тия повехнали складове на годините и опита, той предвиждаше, че страхът няма да отстъпи лесно и изведнъж мястото си за неговата рискована идея. И затова трябваше да не се бърза. На първия и надвиснал като безжалостен меч над главите на хората от новото село въпрос за татарите той отговаряше ясно и просто:

— Трябва да ги прогоним!...

Как? Никой не можеше да си представи това изведнъж. Съмнението, недоверчивото поклащане на главите беше отначало отзвук на тия смели думи. На пръв поглед това беше лекомислие, от което непосветените още селяни останаха разочаровани донейде, защото смятаха, че не подобава на техния Бърдоква... Очевидно той знаеше всичко, познаваше широкия свят и хората, носеше юначно сърце, но не познаваше само едно, най-важното — татарите и тяхната сила. Та това не бяха познатите чуждоземни заробители, нито гърци, ни латини, о не! Това бяха самите дяволи, наскочали на хвъркатите си коне от самия пъкъл върху мирната родна земя, за да обърнат и самата нея в пъкъл!

В първите дни може би само отец Данил измежду непосветените долавяше особеното значение във връщането на Бърдоква, а и той беше ходил да се разговори с него на няколко пъти и в тези разговори старецът съвсем ясно прозираше новата и буйна намеса, изразена още само в думи, тежки, ясни и смели, които прозвучаваха като призив за един истински бунт не само против татарското иго, но и против малодушието на робите. Отец Данил, макар и смътно още, предвиждаше, усещаше и по-нататъшните намерения на Бърдоква. В неговото лице старецът ясно и с тиха радост откриваше още един еретик в Даниловия дол, макар и с по-друго направление, смело опълчил своето негодувание срещу грабежа, насилието и мъката, в които пышкаше до изнемога простият, неук и духом обезоръжен народ.

Всяка ерес носи дълбоко в своята същина тревогата на бунта. Богомилството беше венецът на този бунт. В започващата дейтелност на Бърдоква сега с вълнуваща надежда старецът виждаше едно истинско превъплъщение на собствения си дух, на своята избеляла идея за човешка правда, духовно пречистване и добруване, с тази разлика само, че другият, вместо с расо, молитви и опрощения, щеше да воюва с меч и огън. Те и двамата, монахът и боецът, тръгваха от различни точки, за да се срещнат в ъгъла на една обща цел. На Бърдоква трябваше да се помогне. Несъмнено той беше пратеник на провидението. Старецът разбираше това добре. Неговата известна по целия Хемус и Тракия висока и чиста духовна слава едва ли не на светия беше също необходима за делото, което се започваше. И той с радост и без остатък я пожертвува.

Когато старейшините около две седмици след идването на Бърдоква запитаха отшелника какво мисли той и дали трябва да се вярва в една решителна съпротива срещу татарите, за която постоянно намекваше завърналият се син на Вукола, той, който всеки миг през последните денонощия беше очаквал неизбежно този съдбоносен въпрос, отговори спокойно и ясно:

— Аз вярвам.

— Чудно! — почесоха бради старейшините. — Ами как тъй, отче... Без цар, без боляри и войводи нима може да се води война с тази напаст?...

— Щом бог поиска, може...

— Ами войска?

— Бърдоква ще я събере.

Едва след тази среща и разговор с отшелника поотвориха очи старците и видяха неща, които бяха пропуснали да забележат досега. По колибите и дупките на Даниловия дол неусетно и безшумно бе закипял един нов живот, който като пролетно пълноводие беше изскочил из сухото корито на отчаянието и безсилието. На стремителни вълни той тичаше, задъхан от растящото напрежение, пак надолу към запустелите и опожарени селища под планината. Отложиха рунтавите си капи старците, поогледаха се наоколо и цъкнаха езици:

Вуколовският ковач Ристак беше едър, силен и хитър мъж, изкусен като дявол в занаята си. Дълго време преди идването на татарите той беше ковал мечовете, копията и брадвите в Лациславовата

оръжейна при кулата. А ето че сега и тука той беше успял да издълбае в самите корени на буките три огнища и постави до тях три още неизсъхнали ковашки мехове от прясна волска кожа. Невидими хора засъбираха и донасяха при него изоставените скъпоценни парчета ръждясало желязо, вехти секири и нови палешници от цялото запустяло Подгорие. Дойдоха отнякъде още непознати майстори ковачи, помощници и любители и в Даниловия дол като тревожна песен отекна звънът на стоманени наковални, върху които хората зачукаха своето просто и първобитно оръжие от брадви, мечове и острошипи боздугани. Овчари-дърводелци засушиха и засвйваха край огньовете жилави дрянови пръти за лъкове и стрели с железни върхове. Бежанците започнаха да лягат и стават въоръжени, кой с каквото намираше, с повишеното самочувствие на въстаници, които очакват нещо и броят дните. Изведнъж в топлите вечери момите пропяха протяжно и тъжно забравената песен за юначния овчар Бърдоква.

Старейшините гледаха навъсени, слушаха и клатеха глави. Виждаше се, че навсякъде и във всичко се изпълняват желанията на сина на покойния Вукол. Името му като че ли беше изместило всичко друго в сърцата на хората от Подгорието и се преплиташе дори и из устата на сополивите и голи малчугани от колибите. Един бунт се раждаше. Неизбежен, той растеше като гороломна буря по снагата на Хемус, ала все още малцина бяха ония, които вярваха в неговото тържество. Засега това беше само пробудилият се и отчаян човешки нагон за отбрана до смърт, ненадеждната сламка пред очите на давящия се. Бърдоква разбираше това добре. Хората още не вярваха в собствените си сили толкова, колкото в неговото име на вожд, като в някакъв талисман, който само по пътя на чудото можеше да им донесе спасение.

Една проста сметка на съобразителност може да крие в себе си понякога и една гениална стратегия. Войникът Бърдоква не смееше да мечтае още за една макар и малочислена бунтовна войска. Сега му трябваше само една малка дружина от хора — вълци, една отчаяна глутница, която трябваше да носи със себе си сили да прегризе дословно със зъби гърлата на първата татарска шайка, която срещнеше, за отмъщение и показ. Пред мисълта за тази среща с непознатия и кръвожаден враг той стискаше широките свой челюсти до болка, от

което страните на лицето му потрепваха като от треска. Това беше гърчът на див звяр, пригответил се да се хвърли в борбата до смърт или победа срещу друг звяр. Във въображението му се преплиташе още картината не на една схватка или обикновена битка между врагове, а на някаква бясна ярост и невиджана човешка жестокост, пред които ѝ най-издръжливото войнишко сърце трябваше да се огъне. Татарите трябваше да запомнят първия удар. В този удар Бърдоква залагаше всичко, съдбата на цял народ и главата си.

Най-тежкото бе, че трябваше да се бърза. Всеки нов ден можеше да донесе изненадата предивременно да бъде пак подгонен бежанският мравуняк от Даниловия дол. Втора страхотна паника не биваше да се допуска. Съгледвачите от устието все по-често донасяха обезпокоителни новини. Личеше, че татарите се канят скоро да нахълтат и тука. Но и Бърдоква беше Неуморим в безсъницата и напрежението на работата си, той ту обмисляше, мълчалив и затворен в себе си, нещо, ту пък в тихи разговори с хората от своя малък селски щаб споделяше планове и намеренията си. Понякога той ругаеше и се сърдеше и на най-доверените си съучастници и им искаше почти невъзможни неща.

Навръх празника на Свети дух той поиска от Сокола ѝ още няколко други овчари да свалят стадата си от планината и ги пуснат на паша по поляните до входа на Давиловия дол. Овчарите отвориха уста от изненада и уплаха. Това беше равносилно сами да се хвърлят в лапите на злодеите.

— Ще ни видят и хванат! — едва успя смутено да изрече Сокол.

— Та затова ви и пращам, я! — студено го изглежда Бърдоква. — Все пак — смекчи тона на своето искане той — гледайте да не ви хванат. Щом забележите татарите, прибирайте бързо стадата насам, но тъй, че да разберат и те, че бягате от тях... Хайде, утре рано всички трябва да сте там, долу!

Сокол и другарите му заминаха, изпратени от едва забележимата и тревожна усмивка на Бърдоква подир тях.

— Радул! — продължи той, като се обърна и го потърси с очи между двадесетината мъже, с които се запозна още в егрека на Сокол и които оттогава не го оставяха сам.

— Думаи! — пристъпи към него мечкоподобният овчар.

— Стадата няма да стигнат! — делово обмисляше нещо Бърдоква, навел глава и без да го погледне. — Ще трябва да се събере и една черда от говеда и закара също надолу...

Радул изпъшка, като че ли се задави от недостигащия в този миг въздух за рунтавите му и открити гърди.

— И воловете?

— Всички.

— Но старейте няма да ги дадат... Ще ме пребият с тоягите си, ако поискам това от тях!... Помисли, Бърдоква!

— Не — каза твърдо другият. — Вземи ги насила и не жали никого. Може да пребиеш някого, ако стане нужда... Онзи, който не дава сега за нас, помага на татарите. Напомни им, че поганците и без това утре или в други ден, все едно, ще им вземат всичко, ако не ги спрем!

Отмина и Радул.

— Кузман! — изреждаше Бърдоква.

— Ето ме...

— Кажи на дружината, че тази нощ тръгваме надолу и ние!...

— Добре, Бърдоква!

Бърдоква сне кожения си войнишки калпак с подигнати наушници, обърса с ръкав потта от широкия си мургав лоб и с бавни крачки пое по стръмната пътека, която водеше към пещерата на отца Данила. Юнското слънце разливаше по върховете на планината златото на чуден залез.

БИТКА С НЕБЕТО

Юначен и умен беше татаринът Алтай и макар още твърде млад, едва тридесетгодишен, аллах щедро бе изсипал милостта си върху разбойническия му живот. Имаше той чуден букет от жени и робини, една от друга по-хубави, като благоуханни градински зюмбюли. Едни от тях, татаркини, увяхваха по аулите на далечната кримска земя, а други, печални и уплашени друговерки и наложници, като уловени сърни минаваха през походната му шатра из чужди и далечни земи и през спокойните нощи на почивката услаждаха със зачернената си младост коравото сърце на разбойника.

Алтай беше една измежду най-надеждните издънки на могъщата орда на татарския хан Ногай, нахълтала в ония времена по всички посоки и земи на Балканския полуостров за грабеж и завоевания. Родственик по майка на самия хан, смел и хитър, той блестеше като звезда в походите и битките. Между воинските първенци на ордата той беше любимец на всички и събуждаше в тях едва ли не надеждата за един истински наследник на някогашния прочут по цялата земя Чингис хан. По-висок с една педя от останалите татари, той яздеше на черен като смола арабски жребец със сърмошито седло и сребърни юзди. Под отметнатата му на едното рамо татарска бурка блестеше въоръжението му от скъпи персийски ками и дамаски ятаган, и кожената муска срещу болести и беди, окачена на шията му от старата татаркиня майка. Триста души водеше след себе си Алтай, все перчемлии храбърци, с малки, полегати, но пъргави очи, готови да се хвърлят в огъня зарад него. По североизточните краища на българската земя и Тракия, по долини и равнини, навсякъде препускаха и злочестуваха такива шайки, наглед разпокъсани и разединени, примамвани от плячката ту тук, ту там, но навсякъде все едни и същи — силни, защото нямаше кой да ги спре. Дълги кервани от тежки волски коли се проточваха по друмищата след тях, претоварени с плячка. Многобройни стада от овце и говеда бавно кретаха след керваните в едно безкрайно скитничество, без да знае никой где най-после ще спрат, отседнат и си отдъхнат.

Ала няма пълна и незасенчена от някоя грижа радост по земята. Силен, здрав и любимец на съдбата беше Алтай, но бръчката на такава грижа беше се вдълбала вече и на неговото мургаво ниско чело. Касим бег, негов побратим, вожд на татарска шайка, по-голяма от неговата, му съперничеше и му препречваше пътищата по широката Тракия. С няколко години по-стар от Алтая, той имаше и опита на по-сръчен нашественик, и керванът на плячката му далеч надхвърляше този на Ногаевия любимец. Много нощи не бе спал Алтай, измъчван от мисълта за това. На два пъти се среща с Касим бег по този повод и след общоприетия поток от любезности между двамата предпазливо му беше намекнал да не нахълтва с хората си из долината на Подгорието, чиято отчайваща беднота го разсипваше и не оправдаваше надеждите му.

Касим бег, като че ли беше очаквал това, усмихна се лукаво и любезно го поправи:

— О, този край съвсем не е толкова лош, както казваш ти, Алтай... Напротив, цяла Тракия сега се е изпонабутала из клисурите и шумаците там. А нас не ни трябва пуста земя, за да я орем и сеем като тукашните хора. Ние сме гости тука. Ще вземем онова, което може да се вземе, и ще си ядем. Кому как се усмихне съдбата! Не се сърди... Аз ще ти подаря един болярски ат, бял като сняг, който струва сигурно повече от десет тукашни села. Не се отказвай от подаръка ми, вземи го за добро приятелство!

Алтай също принудено се усмихна, от което бръчката на челото му стана по-дълбока, прие подаръка и се разделиха като добри приятели. Но още на другия ден той изпроводи с доверени хора белия ат чак в Добруджа на самия хан Ногай, който по това време беше отседнал там. Конят не бе изпратен вече като подарък, а като страшно доказателство на едни безподобни козни, които като отровна стрела трябваше да повалят Касим бега. Чрез устата на доверен пратеник, с прискърбие и тъга на сърцето си Алтай съобщаваше на Ногай за някаква мнима и близка изневяра на Касим бег към могъщия хан в полза на Токай, братовчед на хана, с когото от години наред ги разделяше подмолна династическа вражда. Според доноса Касим бег беше подарил скъпия жребец на Алтай не за друго, а като подкуп и примамка към едно общо коварство срещу великия баща на татарите.

По същия пратеник хан Ногай отговори на Алтай с такова писмо:

„Благодаря ти, сине, за откровеността, която ми поднасяш, и грижите, които полагаш за мен. Аз ти вярвам, защото и по други пътища аллах е просветил ума и погледа ми, за да узная за вероломството на Касима, това неблагодарно куче, което досега се хранеше от трохите на трапезата ми. И за да не повдига той повече гнева на сърцето ми, предоставям на юначната ти ръка да накаже изменника и вземе под закрилата си ордата му, всичкото му богатство тук и там, навсякъде.“

Алтай беше неграмотен, но имаше в ордата си гърбав и грозен татарин, който по неведоми пътища като магьосник беше успял да се научи да срича тайната на писмените знаци. Той прочете писмото на Алтай, който го разбра и се усмихна. Клеветата беше улучила целта си. Той държеше в ръцете си смъртната присъда на най-ненавиждания си враг. Никая сполука не го беше правила по-щастлив от тази. Благословен от аллаха беше неговият път, имаше защо да се радва на щастието и ранната мъдрост на своя внук и самият хан Ногай, но... похитър и ловък излезна от всички младият подгорец овчарят Сокол.

Чудна и свежа беше юнската сутрин. Слънцето щедро разливаше ярки потоци светлина и като че ли само то изгаряше от любовно опиянение към изумрудната гръд на земята. Рано се беше събудил през този ден и Алтай. Шатрата му, бяла и островърха, се издигаше високо над другите в татарския стан, обграден като с ниски стени отвсякъде с разпрегнати натоварени коли, коневръзи и с димящите още огньове на нощната стража. Алтай се понаведе, за да излезе през спуснатите платна на входа, хвърли отспал и доволен поглед към пробуждащия се стан и се протегна. Ставите му леко запукаха и очите му зажумяха весело срещу блясъка на слънцето. Невидима, сякаш се беше крили досега, сънливата бегска прислуга изскочи из съседните шатри и се завъртя безшумно, угодливо край него, Поднесоха му сребърен ибрик, приличен на великолепен паун, за да се измие. Алтай плисна няколко шепи вода със сумтение върху лицето и обръснатата си глава, потегли дългия кичур коса на перчема си и се обърса; Без шум и думи, бързо протичаше сутрешният обичай на измиването и молитвата. Прислугата постла малък и пъстър губер върху земята пред шатрата. Алтай приседна върху него, обърнат срещу слънцето, сложи длани зад ушите и с неясен шепот на няколко пъти ниско наведе челото си към земята... Когато стана отново на крака, свеж, бодър и усмихнат, и се огледа

наоколо, целият стан повтаряше след него същата церемония. Той поздрави високо близкостоящата до него, прислуга с идването на новия ден и изведнъж спря съсредоточен сериозен поглед върху нещо, което беше забележил там, някъде между колите. Вързан с яко въже, направо за шията като куче, там стоеше, свит до калните спици на едно колело, тъдявашен човек, не татарин, който също не сваляше своите плахи очи от него.

— Кой е този? — запита Алтай.

— Овчар... Снощи го хванахме...

— Защо ви е?

— Той знае пътеките, които водят към новите селища из планината.

— А-ха! — повдигна вежди, припомняйки си нещо Алтай. — Доведете го тука!.

Доведоха Сокола, дългокосия овчар, с посиняло до задушаване лице от затегнатото и впито в шията му въже. Ръцете му също бяха вързани на гърба. Едно-нощното му пленичество го беше съсипало съвсем. Той едва стоеше на краката си. Пред Алтай се изправяше един човек, който с последно и върховно усилие се задържаше да не рухне на земята полумъртъв от задушаване и изтощение.

— Отвържете го! — заповяда Алтай, като направи лека гримаса на отвращение пред онова, което виждаше.

Отвързаха пленника и с помощта на стария, полугърбав и с проядено от шарка лице татарин, който умееше да срича не само писмата на Ногай, но в своето дълго скитничество с ордите беше научил и няколко славянски думи с татарско произношение, Алтай заразпитва овчаря.

— Кажи му, Мурза — каза той на уродливия татарин, — че ако ме излъже, ще го набия на кол и жив ще го опека!

Татаринът Мурза избърбори нещо съвсем неразбрано, показва тъмните си зъби срещу овчаря като куче, което ръмжи и се готви да ухапе. От фъфлещия и бърз поток на думите му Сокол разбра само едно, че е заплашван, и кимна глава, за да го не разсърди.

— Откъде си? — питаше Алтай.

— От новото село...

— Къде е то?

Пленникът посочи с поглед и ръка по посока на Даниловия дол.

— Много ли сте?
— Много...
— Стадата ви там ли са?
— Там...
— И житото там ли занесохте?
— Там.
— Ами защо избягахте?
— Страх ни е.
— Кучета! — изруга ниско Алтай като на себе си. — Ами коне имате ли?
— Много — излъга Сокол.
— Далеч ли е селото?
— Близко.
— Ще ни заведеш ли?
— Ще ви заведе.

Алтай искаше още нещо да го разпита, но се въздържа. Напоследък го безпокоеше смътното предчувствие за една неочаквана съпротива от страна на тия мирни и подплашени хора. Той знаеше, че всяко нещо има край, та дори и страхът. Но да говори за това открито пред своите хора, които дебнеха всяка негова дума и решение, той смяташе за слабост и мислеше, че случайните опасения не подхождаха на неговото име и прочута храброст. Затова сега се въздържа да зададе такъв въпрос на простодушния и изплашен пленник пред ушите на своите хора. Всички от неговата малка орда знаеха вече, че рано или късно трябва да препуснат конете си за нова плячка и огън към укритото Подгорие. Днес или утре, все едно, това щеше да стане. В това се състоеше и цялата им работа, смисълът на тяхното съществуване и тяхното идване в тази чужда земя. А имаше и друго нещо — едва ли не истинската опасност за ордата; Касим бег, който не спеше и се увираше навсякъде, можеше да ги изпревари и тука. Алтай, често бърчеше чело пред тази мисъл. — Ех, Касим, Касим, много бързаш ти, но няма да стигнеш далече!

Времето беше хубаво, а охранените с пшеница коне се бяха схванали по коневръзите на стана. От две седмици те не бяха мърдали наникъде, пръхтяха и дълбаеха сухата земя с копитата си. Суеверен като племето си, Алтай вярваше, че новолунията му носят винаги успех, й реши да тръгне още днес.

Сипаничавият татарин приятелски поднесе на Сокола дървена паница с кобилешко мляко и просена каша, за да се съвземе и да дойде на себе си от нощното изпитание край колите. Овчарят се нахрани, навел глава, и се замисли. — Добре, че най-после му отвързаха гърлото, щеше да пукне без малко, ей богу!

Татарите го бяха хванали съвсем неочаквано и за самия него. Цяла неделя, тъй както беше поръчал Бърдоква, той се тътра със стадото си из поляните под Даниловия дол в очакване да види татарите, да го подгонят и се укрие от тях. Нищо подобно не стана. Отчая се Сокол, помисли си, че никога няма да ги види вече и че нищо не излиза от работата му. На шестия ден притвори очи, за да си подремне от мъка, но когато ги отвори, първото нещо, което усети, бе татарското въже, стегнато около врата му, и тримата перчемлии ездаци, които се смееха над него. Поскача, попремента се овчарят като уловен заек, но разбра, че е безполезно всичко, и утихна, укроти се. Единият татарин върза другия край на въжето за седлото на коня си и тримата удариха тръст напред към татарския стан, а Сокол тичаше с всички сили след тях, за да не падне и се удуши: — Ох, Бърдоква, Бърдоква, нали ти казах, че така ще излезе, ето на!...

Едва след разпита на Алтай овчарят дойде на себе си и се поуспокои. Разбра, че още не е дошъл краят му. Татарите искаха от него да ги води и им покаже пътеките за новото селище и той щеше да стори това. — Ех, майчице, та откога ги чакаха вече там! — Хм!... — размисли се Сокол и тръпки на обнадеждаваща възбуда полазиха като мравки по гърба му. — Ще ги води, то се знае, та нали и за това го уловиха!.

Рано зашумя през този ден татарският стан. Зацвилиха конете, раздвижи се неспокойно и бързо между шатрите и колите поганският мравуняк като пред нов поход. Намръщен и възседнал неспокойния си кон, Алтай следеше отвисоко приготовленията на конниците, разменяйки къси и сърдити думи с хората около него... Невесел тръгваше този ден той. Защо ли? Той пришпори с крака танцуващия под себе си жребец, дръпна разсърдено юздечката му и конят, треперещ и изправен на задните си крака, обиколи бегската шатра и сеплъзна леко към полето. Само триста души ездаци препуснаха без ред и в галоп след него. Между тях, възседнал зад гърба на мургав татарин, двама върху един кон, се носеше и Сокол. В този миг той

беше най-щастливият човек на света поради това, че не беше вързан и отиваше свободно натам, където бдеше и го очакваше Бърдоква. Все по-далеч зад тях оставаше татарският стан. Във въздуха се носеше обедната топлина на деня; високо над зеленото поле в простора се гмуркаха със звънлива песен чучулиги и беше тихо, задушно като пред буря. От север по небето неусетно бяха изплували над Хемус тъмни дъждовни облачета, събираха се в едно и бързо, като неизмерима небесна вълна, лазеха срещу слънцето.

Алтай погледна натам и сви вежди. Лошо време. По челото му се стичаше пот. Той я обърса с ръка и продължи да препуска напред. По гърдите и хълбоците на конете избиваше бялата пяна на непрекъснатия галоп. Защо ли бързаше толкова Алтай, като че ли го гонеше някой? Никой не знаеше и не питаше. Близо зад него, високо и пискливо, някой поде татарска бойна песен, но той повдигна другата си ръка високо над главата, без да се обърне. Не му се слушаше. Песента замлъкна и се стопи в тъпия тропот на копитата.

Пред устието на Даниловия дол Алтай позапря коня си след полудневен път и мина настрана от ордата. Сокол посочи с ръка нагоре към дълбокия и страхотен процеп на скалите, през който минаваше тесният път към новото село. Заедно с мургавия татарин, с когото яздеха на един кон, те минаха напред пред конницата и най-последен тръгна и Алтай. Пътят почваше стръмен, неравен, засипан от каменните плочки на сипеите, и криволичеше като змия край един малък поток. На места той се стесняваше дотолкова между високите и неравни стени на скалите, че небето се губеше над главите на странната върволица от конници. Неспокоен, Алтай хвърляше предпазливи погледи настрана, като че ли се плашеше от нещо. Тази горска бездна не допадаше на вкуса му. Може би той вече съжаляваше хиляди пъти, че се беше вмъкнал в нея, но за връщане не можеше дори и да помисли. Писък на непозната горска птица, високо протяжен и тревожен, процепи тишината и отекна в скалите. Пронизано от тръпка, блъсна Алтаевото сърце. — Птица! — успокои се той. — Дяволска страна... И птиците тук не са като кримските!... Той се попипа за муската. Увита в кожен калъф, тя висеше на мястото си, върху сърцето му. Все там, грижливо сгънато до нея, стоеше и пергаментовото писмо на Ногая.

Изведнъж той се олюля върху коня и се сви от непоносимата болка на неочакван удар. Лявото му рамо заедно с ръката като че ли се раздроби и откъсна от тялото му. Подплашен, конят се дръпна настрана и едва не събори ездача си. Ударът като че ли беше дошъл от небето. Алтай изохка, полуизгубвайки за миг съзнание, и повдигна очи нагоре. От страхотната височина на скалите невидими ръце изсипваха върху него и хората му отпред истинска и смъртоносна градушка от тежки камъни. Из тясната дълбина на клисурата се понесоха човешки викове на изненада и невъобразим смут. Впримчени натясно, подплашените татарски коне се хвърлиха бясно един върху друг, обръщаха се назад, задръстваха пътя и отмятаха ездачите на земята между копитата си. За пръв път татарите влизаха в бой с един невидим като дявола враг, който ги затрупваше със смъртоносни камъни и стрели, без да успеят да извадят дори ятаганите си срещу него. Това не беше битка, а страшен предсмъртен сън, от който те нямаше да се събудят никога.

Блъснат от първата отстъпваща вълна на хората си, без да има време да извика или да ги насърчи в нещо. Алтай също обърна коня си и го пусна назад. Обезоръжен от болката, със светкавична мисъл той разбра, че нямаше друг изход от тази небивала и страшна битка с небето, освен бягството. Видя как под гривата на коня му се заби дълбоко стрела и остана да стърчи там. Див нечовешки вой се понесе край него и той за пръв път срещна с погледа си онези, които в този черен час унищожаваша ордата му. Бърдоква, Ристак, Кузман и стотина още подгорци ги причакваха вече открито по техния път на бягство.

Конят на Алтай падна и той ловко стъпи на земята. Озърна се. Не беше сам. Около петдесетина също спешени татари с извадени ятагани плътно вървяха след него. Други, останали невредими, бързо ги настигаха отзад. Път за бягство отстрани нямаше. Трябваше да се пробива с бой живата човешка стена, която се изпречваше пред тях. Каменната градушка отгоре не спираше.

Настъпи кратка и бясна сеч. Бравди и ятагани запотъваха в меката и безчувствена от напрежение и ярост човешка плът. Алтай, младата гордост и надежда на татарските орди, още веднъж и за последен път блясна като падаща звезда със своята храброст. Блед, с налети от кръв очи, той се вряза като железен клин между врага, нанасяйки страшни удари с ятагана си. Изведнъж врагът пред него

като че ли се огъна, отстъпи и му отвори път. Не отстъпи само един човек. Това беше Бърдоква, който го дочака. Могъщ и страшен, изтеглил широкия си войнишки меч, той го очакваше като на единоборство. За миг Алтай се спря и отпусна ръка, като стъписан пред нещо. Величественото спокойствие, с което го очакваше другият, го порази.

— Хайде, поганецо! — изръмжа Бърдоква.

Алтай го разбра и като дебнеща котка се запромъква все по-близо към него. Един миг още и перчемлията татарска глава се търколи по надолнището към бистрата вода на потока.

Бърдоква прекрачи потрепващия още труп на татарина, наведе гневно глава и като разярен бик се втурна напред.

Така завърши Алтай.

Ще минат много и много години, но споменът за първата битка на Бърдоква и дружината му срещу татарите няма да се забрави. Гуслари и песнопойци ще разказват на поколенията по стъгди, мегдани и кръстопътища как половин денонощие е текъл Даниловският поток мътен и кървав, за да измие страдалческия образ на една поругана земя. Ще разказват как Алтай и ордата му до един оставиха разбойнишките си души по скалите на Хемус и станаха най-последна плячка на вълците и орлите. Но ще забрави унесеният и просълзен разказвач нарочно, за да не наскърби притаените сърца на ония, които го слушат, да спомене за падналите подгорци. Ще пропусне да разкаже той за Никодима, чиято глава хвъркна близо до Алтаевата; за Секула, който с една ръка се би дотогава, докато му отсякоха и другата и той падна безрък на земята; за Кузман, който макар и изпуснал брадвата в борбата, продължи със зъби, ръце и крака и насечен на десетина места, не издъхна, докато не видя края на татарската гибел.

Прибраха подгорците изстиналите трупове на скъпите си мъртъвци и ги сложиха в петдесет пресни гроба край каменния кръст, под скита на отца Данила. Никога едно погребение сред зеления и величествен олтар на планината не беше виждало, също толкова величествен йерарх като отец Данил, който предаваше жертвите в ръцете на бога. Полуголи деца, жени и старци хълцаха едновременно от скръб и възторг пред смъртта и подвига на своите синове, мъже и бащи.

Само Бърдоква и дружината му ги нямаше сега тука и нямаше да се върнат скоро... Яхнали оцелелите татарски коне, те препускаха из равнината, далеч към Алтаевия стан.

ГОНИ!...

Вестта за неочакваното разгромяване на първата татарска орда от дружината на Бърдоква се разнесе бързо и надалеч. Като лекокрила птица тя полетя, надонвайки вятъра, между къдравите и зелени брегове на планините, над села и колиби, за да изтръгне отвсякъде първата облекчителна въздишка на избавлението. Без поличби и знамения, простодушните хора, с овчи калпаци и кожуси посред лято, занаизлизаха от своите дупки и скривалища и тръгнаха предпазливо, неуверено още към запустелите села. Едно име, малко особено и непознато за повечето от тях, но около което хвърковатата мълва бързо изтъкаваше най-невероятни легенди, се носеше от уста на уста и поразяваше въображението:

— Бърдоква!...

По пътищата препускаха конници. Отдалеч се виждаше, че не са татари. По себе си те още носеха тъмните петна на кръвта от битката при Даниловия дол. Въоръжени с татарски лъкове, ятагани и маждраци, те позатриваха за малко разпенените от гонитбата си коне по села, оброчища, колиби и гори и надуваха тревожно бойни рогове, за да оповестят навсякъде появяването и волята на незнайния Бърдоква. Всички, които имаха стари и нови сметки за разплащане с татарите, всички, в гърдите на които биеше обидено сърце и им беше додеяла робията, Бърдоква ги викаше за подвиг, за нов живот, за освобождение. Пламъците на едно въстание за един народ са същото, каквото е очистителният огън на треската, която поваля и повдига едновременно за ново съществуване болния, надмогнал смъртта.

Пред летящите вестители на бунта се развяваха навсякъде и дългите поли от кожуха на Радул Подгореца.

Впил поглед в далечините на полетата, хълмовете и пътищата, той препускаше алестия си татарски кон, гладен и жаден, навсякъде, където можеше да разбута и изкара под слънцето, като гнездо на оси, човешките свърталища. Широка и безкрайна е земята, а той на един дъх иска да я прелети и да свърши всичко. Животът му през тия дни не

беше нищо друго, освен чудесен сън. Допреди няколко дни пасеше стадото си, укриваше се из планината, див, забравен от света и следван само от нямата вярност и другарство на рунтазите си песове. Бедна овчарска орис, в която човек може да забрави и себе си. А ето че сега е друго. Изведнъж целият свят, догдето стигаше погледът и въображението, като че ли е станал негов, свой, и все пак му се вижда тесен и мъничък. Славният Бърдоква беше отворил за него и всички като него тежките порти на тази слънчева, скъпа и безкрайна бащиния.

Ала чудно му е на Радул. Колкото и да бърза, макар че и конят му залита вече от изтощение под него, винаги го очаква едно и също — огорчаващата изненада, че пак е закъснял. Разни люде — окъсани и сакати божеци, изскочили като лалугери из дупките си, и скитници, подушили, че друмищата са отново разчистени от татарската напаст за нови богоугодни или просяшки странствувания — са научили по неведоми пътища и разнесли вече новината за чудото от Подгорието, преди да ги настигне Радул. При прочутия и богат Макрински манастир, потънал целият в зеленината на гори, ливади и пасбища, вестоносците на Подгорието откриха още един такъв самозван пророк-скитник. Той току-що беше събрал около себе си малка пъстра тълпа от богомолци, селяни и селянки, очакващи да им се отворят дълбоките врати на манастира по случай празника през този ден. Полугол, висок и слаб като скелет, целият обрасъл в косми и с никога неподрязвана и сплъстена от пот и нечистотия коса на главата, скитникът-богоугодник дори и не погледна към пристигналите непознати конници, които слязоха от конете и се вмъкнаха в тълпата около него. С възпалени от някаква болест очи, в които остро бляскаше самоувереният и трескав поглед на фанатик или лъжец, той говореше с милостта на някакъв боговдъхновен човек-праведник. Сняли калпаци, селяните слушаха и преглъщаха думите му, без да забележат в своя унес нито странната група на непознатите гости конници, нито пък да чуят скърцането на портата, която манастирските ратаи отваряха за тях. Те бяха донесли за черноризите калугери богати подаръци. Печени птици, погачи с мед, агнета, сребърни пари и кошове с пшеница, всичко това трябваше да се изсипе на плочите пред чудотворната икона, покровителка на този край, като по чудо оцеляла досега от безбожния огън на татарите.

— Не внасяйте курбаните си вътре! — хриптеше с пренебрежителна мъка голият звероподобен скитник, като сочеше

гневно с костеливата си и мръсна ръка към отворените врати. — Стига сте хранили и слушали тия чернокапи дармоеди!... Не стига, дето ограбиха: земята и пасбищата ви, уж че имали право и някакъв хрисовул за това от самия цар, а сега сте тръгнали да им натъпчете гърлата и с последния си залък! Нека ви посочат хрисовула, къде е?... Пък и да не мислите, че са останали гладни нещо, та сте тръгнали да ги калесвате като кумове... Боже опази! Лойта им тече по брадите и ще ги задуши вече в това дяволско свърталище. Лъжат на всяка стъпка и вас, и бога. И самата икона, дето я крият вътре, не е истинската, Макринската, а самият дяволски образ на филипополския владика, грък, когото познавам като петтях си пръста.

— Ами и ти не лъжеш ли? — се откъсва самотен и полурешителен глас от богомолската тълпа.

— Не! — с презрителен израз на досада отвърна той. — Срещу истината, която ви казвам, аз не искам нищо от вас. На мен ми стига желдът и дивите плодове, които бог ми поднася из пътищата. За утрешния ден няма защо и да мисля. Бъдещето на всички нас е в ръцете на небесния, а ако не вярвате в думите ми, ще ви кажа нещо, в което скоро ще повярвате.

— Говори!... Ти еретик ли си?

— Не, аз съм раб божи.

— О-хо, извърташ нещо, праведнико!...

Невъзмутим и недостижим беше за такъв упрек скитникът. Той дори и не дочу закачката на шегобиеца, селянин. Загледан някъде през главите на хората, високо към синия кръгозор на планината, неусетно, той като че ли се унесе в някакво видение. Възпалените клепки на очите му се спуснаха бавно като за сън и ръцете му потрепваха от гърчовите на внезапен пристъп на припадък. За няколко мига той, пребледнял като истински мъртвец, неустойчиво се залюля напред и назад, като че ли ей сега ще рухне, но не падна. Притаила дъх, богомолската тълпа се кръстеше и не сваляше очи от едно зрелище, което не ѝ се случваше всякога да види. Някаква стара жена прохълца. Праведник ли, или самият дявол стоеше пред тях, това вече не ги вълнуваше толкова, колкото общото и внезапно съчувствие към тази човешка руина на мъченик, който за няколко мига заминаваше и се връщаше пред очите им от онзи свят. Скитникът, дошъл отново на себе си, откри мътен поглед.

— Вие ще повярвате! — глухо продължи той сред общото мълчание пророческите си думи. — Аз виждам, ще дойде нов цар на нашата земя!...

— Цар ли?... Та нали си имаме?...

— Не, друг ще дойде...

— Татарин?

— Не!... Народен... И ще прогони татарите и болярщината! — отговори, позатруднен от нещо, странникът, като хвърли за пръв път бърз, ловък и любопитен поглед към заслушания пред него Радул и другите спешени конници край тълпата. Между миризливите и кирливи кожуси зашумя неразбраната глъч на някакво недоумение. Новият фокус на скитника беше попаднал на място. Та откога селяните чакаха вече тази новина! — Ех ти, дяволе, разказвай де!...

— Някой деспот ли?

— Нее...

— Ами кой тогава?

— Спасител!... Сам свети Димитър му е предал в ръцете своя меч, за да ни спаси и брани... А че ще бъде от царско коляно, то се знае...

Радул притвори уста, преглътна слюнката си и се намръщи, като настъпен от конско копито. Неволното напрежение, с което той беше изслушал досега скитника, изведнъж се бе сменило с едно разочарование и такъв прилив на гняв, че той едвам се удържа да не посегне с яздашкия си бич по главата на лъжливия пророк. — Ще ти дам аз на тебе едно коляно, та не ще можеш и кокалите си да събереш отпосле, просяко неден!... Не познавам аз Вуколовската колиба колко е царска, та си седнал да лъжеш, дяволе! — мислено изруга той скитника и се обърна назад към своите хора.

— Деяне, надувай рога!... Този върколак, както я подкара, може цял ден да лъже хората, без да се умори... Кажи им ти за Бърдоква и как бихте татарите.

И веднага след това той поведе бавно коня си и влезна през отворените врати в манастирския двор.

Истински подгорец беше Радул.

Там, в Даниловия дол, той беше оставил млада невеста, най-хубавата от целия край, с близнаци бозайници на бялата ѝ гръд. Колко обич, колко безсънни овчарски нощи беше изживял той някога, докато

спечели сърцето ѝ и я измоли от бащината ѝ колиба. С каква могъща ревност ги повлече той из шумаците на гората, за да ги скрие от хищния поглед на татарите. А ето че сега — странно — той дори се и не сеща за тях. Дните тичаха неусетно един след друг и не оставаше време да се мисли за това. Дене и ноще, в сънища и действителност, пред него винаги се изпречваше само един образ и едно име — Бърдоква! От седем дена вече не го беше виждал. Какво ли правеше?... Дали не беше вдигнал вече и повел отмерената си дружина от Алтаевия стан за някоя втора и още по-славна битка или поход, и то без него, Радула?

Засегнат от неприветливи мисли, той реши, че е време да се връщат назад. Поотпочинали бяха конете на вестоносците през този ден в оборите на Макринската обител. Похапнаха до насита манастирски овес. Какво от това, че игуменът и черноризите братя се бяха понамръщили от неканените гости, които бяха нахълтали тука като у дома си, без дори и да се прекръстят пред чудотворната икона!... Нищо, Радул се престори, че дори не ги е видял. Нека прощават!... Но затова пък сега конниците се носеха така леко по обратния път към Подгорието. Денят отдавна преваляше и нощта ги настигаше по пътя. Тъмни буреносни облаци ги гонеха по петите и ръсеха първите капки на дъжда.

А Бърдоква ги чакаше.

Легнал ла мек татарски губер, през същата нощ той се мъчеше да затвори очи, но не можеше. Срещу него в другия ъгъл на Алтаевия шатър спеше ковачът Ристак. Извърнал се по гръб и разперил ръце нашироко, той хъркаше така дълбоко, че малкото пламъче на лоения светилник, закачен над него, потрепваше колебливо, като люшнато от вятър.

Върху платното на шатъра отвън с тих приспивен ззук шепотяха едрите и редки капки на нощния дъжд. Лятната нощ беше прохладна. В такова време и най-неспокойната човешка съвест не може да противостои да не заспи под сънливия ромон на капките. Ала Бърдоква и в тази късна доба не чуваше нищо друго, освен непрекъснатия галоп на собствените си мисли.

До краката му, катурнат на земята, лежеше като пронизан от стрела сребърният паун на Алтай. По конусовидната платнена стена на шатъра, върху изкусно прикрепени лавици и закачалки, висяха скъпи

походни принадлежности, сахани, легени, сърмошити кожени елеци и тежки бурки. Един истински малък оръжеен склад от ловджийски и бойни лъкове, стрелници, медни щитове, пиринчени боздугани, кривовърхи ножове и ятагани дебнеха като острите зъби на хищник над самата глава на Бърдоква. На няколко пъти той притваряше очи, за да не ги гледа. — Тежко. Ако не валеше дъжд, щеше да излезе и си легне навън. Още утре той ще накара да се изнесе и раздаде тази татарска смет оттука!

Няколко нощи вече не беше спал. Трябваше да си почине, а ето че не можеше. Завиждаше на Ристак. Блазе му. Три пръста липсваха на лявата му ръка. Къде ги беше оставил в боя, и той сам не можеше да си спомни. По цял ден се мръщеше сега от болка. Но стъмнеше ли се, заспиваше като невинен младенец... — Добре ни позкастриха и нас татарите — си мислеше Бърдоква и потриваше чело. — Ако не е делвата с чудотворния мехлем на отца Данила, сигурно още половината ще червясат!...

Мнозина бяха ранени. Като сенки се клатеха из лагера. А нямаше време за губене. Трябваше да се върви, да се търси и гони врага.

Отвън край шатъра се понесоха тихите стъпки на будни хора. Нощната стража се разговаряше шепнешком и някой се изкашля. Невидима ръка повдигна предпазливо платното на входа и в полусветлината на лоения светилник се показва мокрият кожух и вълнестият калпак на Сокола, застанал там с въпросителен поглед. Младият овчар беше поставен на висока чест през тази нощ. Той възглавяваше нощната охрана на целия стан. В неговите ръце — същите, с които той удуши през време на битката възседналия пред него татарски ездач и го отвлече мъртъв заедно с коня му из усойте на Даниловия дол — беше сложена сигурността на подгорската дружина. Посмял се беше Бърдоква на неговото премеждие още на другия ден. Но никога той, Сокол, няма да заспи вече така лекомислено, както тогава, когато го беше събудило татарското въже.

— Соколе, ти ли си? — запита Бърдоква, като се повдигна наполовина върху губера.

— Аз... Защо не спиш, Бърдоква?

— Не мога... Ами главата на Алтая намерихте ли я?

— Намерихме... Лисиците малко са я пооръфали ама нищо, познава се!

— А твойт гърбав приятел, татаринът, позна ли я?

— Да. Алтай е бил белязан по главата от конско копито отдавна, още като дете... Мурза всичко знае. Той намери и муската му заедно с някаква тънка дяволска кожа, за която казва, че ако я изпратиш на някой си Касим бег, който върлувал с голяма орда из Загорието, щял да ги бъде много благодарен и никога нямало да излиза срещу тебе да се бие.

— Хм!... Той може да не излезе, но ние ще го потърсиме. Не ни трябват такива приятели. По-добре е да си вървят оттука.

Бърдоква се замисли за нещо и после добави:

— Утре рано ще пуснем Мурза да си върви. Пригответи му кон и двама души да го изпратят донякъде.

Сокол пусна платното на входа и отмина в тъмнината. За трети път вече Бърдоква беше разпитвал сипаничавия татарин, единствения останал жив от второто клане в татарския стан. Спасила го беше славянската признателност на Сокола, проявена съвсем неочаквано в най-дивите и жестоки мигове на боя. За няколкото глътки мляко, с което Мурза го беше нахранил, а може би и затова, че този татарин пръв беше посегнал да откачи страшната примка на въжето от посинелия му врат, Сокол му се отплати, като го спаси от брадвата на един подгорец, който току-що беше го натиснал между колите, за да го насече.

— Остави татарина на мене! — извика Сокол, като позна преводчика на Алтая, и спря с ръка вдигнатата брадва на подгореца.

— Защо, да не смяташ да се побратимяваш с този дявол?

— Мълчи!... Ще го заведе при Бърдоква. Може да му потърбува за нещо.

Със сълзи на няма кучешка признателност, треперещ от страх, татаринът, който успя да разбере късия им и съдбоносен разговор, гъвкаво като змия се повлече по земята, за да целува калните цървули на овчаря. Сокол го повдигна от земята и поведе след себе си.

Не се беше излъгал Сокол, като постъпи така. Ето че сега по цели нощи Бърдоква не спеше и не можеше без татарина. Разпитваше го без умора за всичко и само бог, и те двамата знаеха за какво. Подари му нова бурка, насипа му в джобовете шепи сребърни пари от бакърения съкровищен ковчег на Алтая, гощаваше го като кръщелник и не даваше муха да кацне върху него. А Мурза приказва, приказва и

не спира. В това, че можеше да бъде разбиран в своята мъчителна полуславянска реч, макар и наполовина, той виждаше и спасението си, и изключителното щастие да поживее още и да повлачи под слънцето, макар и под чужд небосклон, уродливата си, но хитра сянка. Вниманието, с което го награждаваха и изслушваха, го успокояваше. Бърдоква го слушаше с необикновено любопитство, а в главата му, като уловена птица, пляскаше криле една идея, нито нова, нито стара, но позната за воинските обичаи на онова време... — Ще осоли със сол, за да се не вмирисва повече главата на Алтая, и ще я изпрати по човек из другите татарски станове. Мурза ще направи това. Нека хората на Ногая, па и сам той видят и чуят какво ги чака. Нека в потъмнелия и полуизглогзан образ на отсечената глава, като в застоялата вода на тъмен и дълбок кладенец, всички видят собствената си участ!

Бърдоква стана от губера, не можеше повече да лежи. Навел глава, за да не закачи с високия си ръст Алтаевия походен музей от оръжия, той, люшкан от неспокойния натиск на мислите си, пристъпи няколко крачки из тесния шатър. Ристак продължаваше отчаяно да хърка, като че някой беше стъпил на гушата му. Изправен над него, Бърдоква го ритна леко с крака си по хълбока:

— Ристак!...

— М-м...

Ковачът се обърна тежко. Като металически таралеж целият беше настръхнал от ново татарско въоръжение. Среброобковани дръжки на оръжия и украшения тъпо щракат по него. Той се обръща на другата страна, предпазливо повдигнал окастрената си и увита в мръсно платно ръка, за да не я удари. Уморен е. По цели дни посрещаше той селяни от Подгорието и други краища, прииждащи на малки и големи тумби, за да търсят стадата си, добитъка и всичко онова, което бяха успели да ограбят от тях татарите. Всичко, каквото беше останало и оцеляло в ръцете на поганците, се връщаше. Ристак яздеше с коня си по полето или край стана, изслушваше жалбите и връщаше взетото срещу потоци от благословии. Понякога лъжеха. Ако повърнеше по погрешка на някой свитичък и лукав селянин не само неговото, но и половината от някое чуждо стадо, стопанинът на което закъсняваше още да дойде, то той си подкарваше и чуждото, и своето към егрека така спокойно и без да се обърне назад, като че му беше харизано... Лошо. Когато им го вземат татарите, охкат, като им

връщаш ограбеното — ще те благославят и излъжат. Ала Ристак ругаеше юнашки и не поплюваше на здравата си ръка. По заповед на Бърдоква един такъв хитрец, който не се беше и мярнал в боя при Даниловия дол, той догони с коня си чак в Драгановското селище и със собствената му гега съдра кожуха на гърба му, за срам и показ! Да не лъже и краде от своите!... Все пак не беше за него тази работа, да се разправя с хората като царски десетар и върховен съдия на Подгорието. Но всички вече знаеха, възложеше ли нещо на някого Бърдоква, връщане назад нямаше. Върви и свърши работата, докато не е сбърчил вежди. Иначе току-виж, че хвърлил някого и от своите между татарския леш край стана!

Бърдоква се наведе и разтърси отново с ръка за рамото ковача: — Ставай!

— Какво?

— Хайде, време е да тръгваш! Скоро ще се съмне. Свали от тебе си целия татарски салтанат, че ако те видят Лацислав и хората му такъв, никога няма да отворят портите на кулата нито за теб, нито за нас... Не взимай и коня си!

Ковачът потри очи, прозина се и стана.

— Добре, добре.

Той знаеше къде трябва да върви посред нощ. През вчерашния ден и двамата дълго бяха обмисляли това. И ако Бърдоква успя да смачка в капана при Данаиловия дол цялата орда на Алтая, то пък на Ристак предстоеше нещо не по-малко важно от това. Той трябваше да улови Лацислава жив в собствената му дупка. Ех!... Трябваше да се замине още тази нощ. Нищо, че ръката го боли и се сипе дъжд като от ведро. Ще отиде и ще се завърти край тежките порти на каменното Лациславово гнездо, докато го забележат и познаят отгоре хората от стражевите бойници. Познаваха го от по-рано. Дълго време беше живял и робувал между тях. Дали щяха да го пуснат да влезе утре при тях, не се знаеше, но все едно, той щеше да намери стари познайници, на които ще обади и ще предаде дори и отдолу, изпод стените, новината за въстаналото Подгорие и битката с татарите. Нека знаят и те. И щеше да подсказе Ристак на болярските ратаи и стражи такива неща, от които, ако стигнеха до Лацислава, ушите му ще пицят, докато е жив.

Изправен срещу него, Бърдоква го гледаше, сякаш дебнеше мислите и движенията му. Той се усмихна шеговито, другарски. Отдавна не се беше засмивал така.

— Ако не се върна след два-три дена — каза замислено Ристак, — ще знаеш, че боляринът ме е надушил и благополучно ме е разчекнал с жребците си на две. Аз познавам обичаите му.

— И аз ги познавам — отвърна Бърдоква. — Когато те върже на конете, кажи му, че идвам и аз!

ЕХ, ЧЕ СИЛА!...

Цвилят конете, сърдити и неспокойни от бавния вървеж на проточилата се като ленива змия Подгорска дружина, тръгнала в поход. Няколкостотин конници и пет пъти по толкова пешаци воители пристъпват уморено след тях, задъхани и потни, в слънчевия зной на дните и леките облаци на праха, плувнал над друмищата. Тежко пукат разсъхналите от жегата волски кола на обозната опашка.

Какво ли не е виждала Тракия и кой ли не е тъпкал с краката си китната, ѝ равнина? Оттука са минали страхотните воински колони на гърци и латини, насочили своята всепоглъщаща жажда ту към Константинопол и Божи гроб, ту към Дунава и Черното море. Препускали са кумански пълчища и жестоките татарски орди, тежкият спомен за които никога няма да се изтрие от нея. И кои ли не още! Благословена земя, примамлива като библиейския Ханаан, и гробница на всички ония, които са протягали алчната си ръка към нея! Затова, докато свят светува, палешникът на селското орало и търнокопът ще изкъртват из тлъстия ѝ чернозем жалките остатъци на костите, железните и каменни реликви на много чужди войнства и похитители. През нея водеха и пътищата на славата към Босфора, Клокотница и Солун.

Сега минаваше Бърдоква.

Щастлив беше пътят му. Пред него в бодрата синева на леките утринни мъгли се издигаха високо бледите още очертания на една арка към възхода и величието на собствения му дух, каквато той сам не беше и подозирал досега. Алени знамена като едри полски макове поклащаха над хилядоглавата чудна селска войска генуезкото си сукно, намерено и взето от хранилищата на Лациславовия дом. Скъпо беше сукното. Тежеше като самото сребро, с което го бяха заменили. За изящни болярски багреници, златошити женски манта и пурпурници, попръскани с бисери и рубини, беше купено и донесено от далечната му презморска родина. Ала някой беше изместил внезапно и сърдито-посоката на неговия път ѝ вместо да отшумява като дремлива приказка

из тремовете и покоите на болярския дом, той го нарязва грубо с ножа си на едри квадрати и го пуска под слънцето и вятъра за една нова участ. От генуезкото сукно се издигнаха корабните платна на един бунт сред разгневеното човешко море, поругано и оскърбено от свои и чужди потисници.

Ристак беше онзи, който го нарязва. Той завърши добре работата си в Лациславовата крепост. Когато пристигна под стените ѝ, въпреки очакванията му и обичаите на този непристъпен като самотен остров каменен дом, като никога досега портите се отвориха пред неговия беден богомолнически вид и гостоприемно го пускаха вътре. Истина е, че след като се затвори с тежко скърцане зад него, Ристак се поуплаши. Огледа се безпомощен, като да бе попаднал в някакъв капан. За късо време се почувствува откъснат от Бърдоква, сам сред един чужд и враждебен свят, зъбите на който познаваше добре. Изведнъж долови с отчаяние всичкото безсилие на намеренията, с които се беше отправил тука. Самоувереността му бързо рухна нанякъде и той се видя отново като доброволен пленник на познатия му болярски гняв и произвол. — Има много да ме чака отсега нататък Бърдоква! — му мина печално-шеговитата мисъл през главата, когато хвърли отчаян поглед към високите крепостни зидове на кулата, които го отделяха вече от неговия свят на свободата.

Двама слуги го отведоха направо при болярина. Едър и охранен, във високи кафяви ботуши, тесни сукнени панталони и дълга, стигаща до над коленете му тъмна ленена риза, Лацислав се разхождаше по широкия калдъръмен двор и назърташе из ниските постройки на конюшните. Слуги тичаха и се суетяха край него. Гологлав, с къси посивели коси, той прехвърляше вече петдесетте си години, но все още се отказваше да пусне обичайната болярска брада, общоприета за неговите години. Здрава и непокътната сила бликаше от цялата му фигура. Беше прочут и богат. Негови бяха безброй хектари плодородна земя и гори из Хемус и Подгорието, по които пъплеха хиляди закрепостени селяни. По пътищата на ангариите, десетъка, зимнините и травнината един оголял и многохиляден народ всяка есен изсипваше половината от своя труд в широките хамбари на кулата му. Сиви, подпухнали като от преситен сън и безделие изглеждаха този ден очите му. Обедното слънце, след дъждовната нощ, заливаше широкия и богат двор с изобилна светлина. Отвързани ловджийски песове

лижеха със скимтение високите му мешинени ботуши и се търкаляха ласкателно пред него.

— Какво те носи насам, Ристак? — запита лениво Лацислав, като обърна глава и позна някогашния си ковач. — Да не се е случила някаква беда с татарите?

Ристак сложи лявата ръка вместо дясната на гърдите си под кожухчето, по-скоро да прикрие мръсната превръзка на дланта си отколкото за друго, и, без да вдигне поглед, ниско се поклони. Умът му работеше трескаво. Той знаеше с кого има работа сега. Една грешка в думите му, един смут, забелязан от Лацислава, щеше да му струва скъпо.

— Опазил ме бог, болярино!... Нищо лошо не се е случило още с мен, нито пък с челядта ми. Дойдох да те помоля да ме вземеш на работа. Не може да се живее повече навън. Татарите още лудуват, а няма вече какво да се яде... Прощавай, че избягах есенес от тебе!... Сгреших!

Лацислав сви подозрително вежди:

— А-ха... За твоето бягство аз имам да гледам стари сметки с тебе... А какво прави през това време?

— Нищо, болярино. Крихме се от поганците. А ето че пролетес се завърна отнякъде и Бърдоква, Вуколовският нехранимайко, и размири цялото Подгорие. Лошо! Сърди се той, ругае ни и срещу татарите ни праща да се бием. Като бесен е. Който му откаже нещо, веднага го почва с меча си. Не може да се трае повече. Старейшините ми поръчаха да те попитам защо не дойдеш да го прогониш пак. Молят те. Или може би не знаеш още нищо за него?

— Знам, знам! — отвърна замислено Лацислав. Той отхвърли леко с ръка възправилата се върху него и протегнала дългия си език към мустаците му снежно яла хрътка. — Ще дойда, ще дойда, не само да вържа вашия Бърдоква, но и цялото ви Подгорие да запаля!... Разбойници сте всички вие там, Ристак! Никаква полза нямам вече от вас.

— Прав си, болярино. Бих желал и аз никога да не се връщам вече там. Остави ме при тебе! Ще ти работя до гроб!...

Лацислав измери още веднъж с недоверчив поглед бившия си ковач и оръжейник, като набързо пресмяташе ползата от неговото завръщане. Конете и добитъкът му бяха обосели, а сечивата изхабени.

Той познаваше от по-рано изкуството на този селянин роб, дошъл отново сега да проси милост и хляб от него.

— Остани!

Ристак беше спасен. Едва след два дена, когато, обезпокоен от закъсняването на своя пратеник в болярската крепост, Бърдоква не се стърпя и тръгна натам със своята подгорска колона, Лацислав разбра какво се беше всъщност случило с връщането на Ристак. Застанал случайно върху високата наблюдателница на кулата и сложил длан над очите си, той видя още отдалеч плътната върволица от въоръжени конници, пешаци и обозни коли, проточила се из равнината. Зрелището го порази. Това бяха мирните и боязливи кожуси и калпаци на хората от неговите земи и владения. Подгорието се познаваше отдалеч. Като в сън пред него се точеше бавно, повдигайки леки мъгли прах, едно истинско войнство, несмущавано от никаква татарска заплаха или пък болярски гняв. Накъде отиваха? Не беше ли това шайката на завърналия се и размирен Бърдоква?

Изведнъж Лацислав трепна и притаи дъх. Главата на колоната неочаквано се отмести от пращната лента на пътя, гъвкаво извита в далечината към изток, и зави направо към крепостта. Не оставаше никакво съмнение. Идваха към него. Все така внезапно, като по нечия заповед, конницата се откъсна бързо от общата колона на дружината и лудо препусна напред. Боляринът се завъртя слисан около себе си. На наблюдателната площадка той беше сам. Не се мяркаше нито стража, нито слуги. С бързи крачки, тичешком, той се спусна по каменните стъпала надолу към двора. В обедния задух на деня, кулата изглеждаше като обезлюдена, мъртва, сякаш всички бяха изпозаспали в нея.

— Гадове! — изръмжа гневно Лацислав, като удари и повали с тежкия си плесник първия срещнат слуга на пътя си. — Вдигай тревога!... Вратите подпрени ли са?... — Без да дочака отговор от уплашения слуга, той продължи да тича тежко й задъхан през широкия двор към изходната врата на крепостта. Пробудени от следобедна дрямка хора заподаваха глави из преддверията на пристройките, конюшните, стражевите и ратайски помещения, изскачаха на двора и се затйчваха след него, изумени от ругатните и виковете му, като че беше пламнал пожар в крепостта... Закъснял беше Лацислав. Когато дотича до портите, той ги намери широко отворени, като че очакваха

някакви царски гости. С бесен вик заедно с няколко слуги се впусна да притвори тежките железобковани крила, но те и не помръднаха. Ръждясалият железен механизъм на затварянето им, изработен някога от изобретателния гений на ковача Ристак, беше развален сега и отказа в тия скъпи мигове да се подчини на човешката сила и воля.

— Ристак! — изхриптя отчаяно боляринът, като се огледа наоколо. — Хванете го!... Той е направил това... Ех, юди!... ще ви разчекна още днес, кучета!...

Ала напразен беше вече болярският гняв. Нахълтаха подгорските бунтовници с Татарските си коне и пометоха всичко пред себе си. Лацислав отстъпи блед, изтегли меч си и го вдигна за удар. Но не успя. Блъснат от живата и стремителна вълна на конските гърди, той се отметна назад като подкосен и изчезна между стотиците конски копита. По-късно, обезобразен и смачкан, боляринът издъхна върху плочите на двора със същите мъки, с които някога старият Вукол се беше разделил със света... И добре, че свърши така. Ако беше останал да поживее здрав и читав само до същата вечер, той щеше да види такива неща, неизбежни спътници в превратностите на човешката душа, пред картините да които стократно би предпочел да бъде смачкан от конските копита.

Позавъртяха се подгорците с вик и смехове из крепостта и обърнаха всичко в нея с главата надолу. Като истински домакин и гостоприемнен стопанин ги поведе Ристак навсякъде, където заслужаваше да се надзърне, из зимници, складове, гостни и покои. Охолно й пълно беше всичко в болярското гнездо. В оръжейната намериха лъкове, брадви и копия за цяла нова дружина. Из конюшните изведоха четиридесет охранени ездачни коне и тридесет чифта виторози волове със здрави коли. От хранилищата и зимниците те изнесоха цял хълм жито, тежки волски мехове със сирене, мед, бъчви болярско пиво и вино, пъстри чуждоземни платове, меки и лъскави като лисичи кожи, и великолепните доспехи на самия болярин. Всичко това се натовари весело на новите коли и когато още същата вечер подгорците си тръгнаха, никой не остана след тях в овдовелия болярски дом освен белоликата и млада болярска жена Агрипина с челядта си. Наведена над окървавения труп на Лацислава и разбита от ужаса на преживяното, нежната гъркиня оплакваше с тихи стонове и сълзи не друго, а собствената си съдба.

Две седмици се бяха изминали оттогава, а дружината не спираше своя поход напред. Тласната веднъж от една буря, тя нямаше вече сили да спре, сякаш се плашеше от мъртвилото на покоя. Като пролетно наводнение тя повдигаше всеки нов ден своите води, разливаше се между все по-широки брегове, пробиваше нови пътища и отнасяше разбунено препятствията, които заприщваха нейния устрем. През Тракия, между Хемус и Родоп, минаваше сега не някакво познато и бляскаво войнство, обковано с ризници, шлемове, железни ръкавици и калцуни, а могъща вълна от полуголи, простодушни овчари и орачи, несретни скитници, побягнали болярски слуги и ратаи и какви ли още не, всички люшкани от опиянението на една фанатична идея за събаряне на тежкото иго, под което досега бяха пъшкали. Бравите бяха последното оръжие на тая нова непозната досега войска-тълпа. Една вяра, по-твърда от желязото на всички брони, и един дух, по-опасен от най-острия меч, разчистваха нейния път. Всеки нов ден от близки и далечни краища, неканени от никого, се преливаха към подгорската дружина притоците на все по-нови и нови тълпи. Ратаи отваряха нощем потайно вратите на болярските крепости и домове за дружината. Забягнали царски войници се завръщаха за нови служби при Бърдоква. Явиха се самозванци воеводи и боици, някогашни калугери или водачи на разбойнически шайки, всеки повел след себе си и отред от разбунени селяни. Някой си Лаконас, дошъл някъде отгоре по течението на Марица, доведе със себе си и една дружина от около петстотин души, конници и пешаци, след като беше разбил и прогонил, също като Бърдоква, една татарска шайка из клисурите на Крайчинско. Всеки идваше и търсеше непознатия, но чутовен вече Бърдоква, за да му поднесе своите сили и безпределната си вяра за взаимно бойно другарство.

Бърдоква приемаше всичките.

Възседнал на коня си, целият потънал в прах, той яздеше навсякъде, по всички части на колоната, мълчалив и безличен в своето просто войнишко облекло, и се губеше по цял ден незабележим из нея. Понякога слизаше от коня и тръгваше с пешаците, унесен в разговори с новодошлите доброволци в набъбващата му войска. И ако някой любопитен поглед отстрани потърсеше случайно да види и познае сам душата и вожда на тия безкрайни и въоръжени тълпи, той неколkokратно щеше да се измами. Той щеше да види всичко в

колоната, но него нямаше да разпознае. Щеше да види Ристак, горд и величествен пред конницата, надянал върху коня и себе си целия Алтаев музей от дрехи, оръжия й украшения, на които и самият хан Ногай би завидял. Щеше да види след него мечкоподобния Радул в Лациславовите доспехи, които така добре бяха прилегнали на широките му плещи, като че търновските шивачи бяха взели мярка направо от него. От доскорошния овчар не беше останало никакъв белег. Новите му болярски ботуши, широки като фунии над колената, ризницата, по гърдите на която блестяха като звезди срещу слънцето скъпоценни камъни, шлем, чието удобство той на няколко пъти беше вече използвал, за да си напои коня по пътя — всичко това му придаваше осанката на истински болярин по рождение й вкус... Само Сокол беше като че позакъснял в това външно и суетно преображение на подгорските овчари. Освен тежките железни ръкавици, които му беше подарил някой от Лациславовата стража, той не успя да се накичи с нищо друго. Ръкавиците, тази страхлива емблема на латинските рицари, висяха като вериги на ръцете му й тъй като бяха напечени от слънцето, той усещаше как кожата до лактите му се припържваше в тях като във вряло масло. Той ги поноси няколко дни, и ги захвърли разочарован из пътя. И ако имаше сега нещо, което възбуждаше истинска завист в очите му, това бе кадифето на някакъв червен плащ, набръчкан от безброй дипли с пришити едри бели кръстове на плещите. Подгорецът, който беше намъкнал върху себе си този ярък, прекрасен и може би графски трофей, останал още от кръстоносците, беше едва шестнадесет-годишният Мацурка, сестрин син на Бърдоква.

— Мацурка — приближи се веднъж към него Сокол, като погали с ръка мекия плат. — Ще ти дам две татарски сребърни ками и един боздуган, ако ми отстъпиш тази дреха. На тебе защо ти е? Виж, че ти е дълга и само се спъваш в нея!

Мацурка обърна хитро глава, без да се спре, и му отвърна:

— Не бой се. Всеки носи онова, което му прилича!

— Ще я взема! — закани се ядосано другият.

— Не, не можеш — отвърна спокойно момъкът, този път без да го погледне. — Бърдоква снощи каза, че ще отреже ръцете на онзи, който се опита да открадне чуждото. Къде ти са ръкавиците?

Сокол плюна от мъка и подгони коня си напред. Всичко това щяха да забележат любопитните люде, застанали по селища и кръстопътища, наизлезли да посрещнат и изпратят своето войнство, с единединствен въпрос в очите и устата, кой е между всички тия нови пъстроцветни воеводи и юнаци Бърдоква. А колоната бавно отминава напред. Една прекатурена волска кола от обозната опашка задръства пътя на следващите я. Разнасят се викове, ругатни и гневни удари на остени по сивите гърбове на добитъка. Прашни селяни уморено се суетят край катурнатата кола, сърдят се някому, спорят, умуват и се почесват по тиловете. Но колата с разпилените около нея торби, булгур лежи като слънчасала на пътя и не помръдва. Никакви баения не ѝ помагат. Единият вол се задушава вече, неизпрегнат в ярема. Брех!... Но ето че идва някой. Едър и снажен мъж, с широк меч на кръста, разбутва леко с лакти натрупалата се малка тълпа, поглежда катурнатата кола сърдито, навежда се, подпира с кръста си едната ѝ страна и с едно усилие на мускулите си я връща отново да стъпи върху колелата. Хората ахват, изпреварени в нещо, процъкват езици учудено и някой със страхопочитание споменава името на Бърдоква.

— Бърдоква?... Та това ли е?... Я гледай ти!...

Селските старци, случайни свидетели на тази случка, отлагат калпаци и поклащат многозначително глава след него:

— Е-ех, че сила!

Жените го посочват на децата, облечени в кални конопени ризи. На весели рояци те препускат с мръсните си крачка край колоната,увират се през колите и конете, за да настигнат с вик и писък живия, действителния герой от най-новата приказка на тяхното време.

— Ей, Бълдок!.

Бърдоква ги дочува. Това бяха птичите гласове, щастливото и свободно бъдеще на неговия народ, пред звънливата закачка на които той се усмихваше разнежен сам като дете... Той отмина бързо напред. Грижата е за него всичко. Хората бяха уморени от дългия път. Някои бяха изостанали далеч назад. Но какво да се прави? Въпреки всичко трябваше да се бърза. Накъде, всички вече знаеха това. От двадесет дни, в една безстрашна гонитба, той търсеше за среща татарските орди, довчера препускали по тия краища, а откриваше само димящите още огнища на техните опразнени нощни станове. Бърдоква ги гонеше, без да ги стигне. Дато дяволи, те сякаш потъваха в дън земята.

Невидими и неуловими, те бягаха от един призрак, с когото не смееха да се срещнат лице срещу лице.

Денят преваля, а в безкрая на друма, между хълмове, гори и равнини още пълзи сивата и прашна лента на колоната. Умора и жажда пресъхва гърлата на войните. Цвилят конете. Гладни са. Ала още малко и ще спрат. Скоро ще ги настигне негде край някоя река, поляна или дъбрава ободрителният лъх на вечерника заедно с протяжния вик на роговете за почивка, храна и нощувка. В ярката жар на лумнали огньове ще заврат котлите с булгурена каша. Ще задими месото на опечени волове, юнци и овни. И до късно през нощта под безкрайния и светъл небесен покрив звездите ще трепкат и слушат, усмихнати отгоре, затихващата като морски отлив глъч на чудното и ново войнство.

ХЪЛМОВЕТЕ СЕ ДВИЖАТ

Имаше нещо странно, необяснимо на пръв поглед, което озадачаваше Бърдоква и гонитбата му на многобройните разпокъсани татарски орди из Тракия. Конници разузнавачи препускаха по всички посоки пред колоната и фланговете ѝ, понякога на няколко деня път далеч от нея, но новините, които донасяха, си оставаха всеки ден едни и същи. Освен случайни и едва забележими за окото в далечините малки татарски ариергардни групи, разузнавачите не срещаха нищо друго. От думите на местните селяни и овчари се разбираше, че леките и бързоходни орди бързо отстъпваха по посока на Тичанския проход, който откриваше пътя им през Хемус към делтата на Дунава. След тях димяха следите на нова и още по-дива ярост, с която се отплащаха за разгрома и безславното прогонване. Да се настигнат беше невъзможно. Въпреки това Бърдоква пусна по дирите им един лек отряд от петстотин души начело с Ристак и Лаконас, а сам той с колоната продължи на изток към морето и Месемврия. От нови и още по-изненадващи сведения той узна, че главното и най-значително татарско ядро, предвождано от Касим бег, оставаше все още вътре в Тракия и се движеше по пътища, които съвсем не подсказваха за ново остъпление и бягство в пълния смисъл на думата. Какво мислеше Касим бег? Не хитруваше ли, щом затваряше сам пред себе си единствените пътища за спасение през Хемус? Може би той беше избрал втория планински път, който водеше край морето за Варна, или пък го очакваха по брега плоскодънните татарски ладии, за да го удавят или отведат по вода към неговия север? Нито едното, нито другото се случваше. Бърдоква отново загуби своя сън. Като попаднал в някакъв омагьосан кръг, Касим бег тъпчеше на едно място. Той беше стигнал до Месемврия и престоял няколко денонощия там. И по чудо, без да посегне на богатите и пълни с храни, кожи и чуждоземни скъпи стоки складове на прочутото пристанище, той беше свил с ордата си малко на юг и с една ловка маневра тръгна на запад по обратната посока на своето отстъпление. Той знаеше вече кой върви по петите му. Предпазлив и

хитър, отпочинал край морето, той вероятно разчиташе твърде много на умората и изтощението на преследващия го враг и се опитваше сега ловко да се размине, незабелязан от него, да спечели време и да се отпрати към нови, по-надеждни кръгозори. Ала неговата хитрина не беше сега нищо друго, освен тежкия път на отчаянието и неизвестностите. Като уловен хищник, попаднал в клетка, той блъскаше безпомощно усилията си в едно непрекъснато отстъпление без изход. На изток го спря морето, на юг го чакаше византийско пленничество, на север — смъртната ненавист на Ногая, който в своя безумен гняв никога и никому не прощаваше, а назад — враждебната и настръхнала Тракия! Преди два месеца само Мурза, който благополучно беше пристигнал при него заедно с Алтаевата глава, му беше поднесъл и съдбовното доказателство за коварството му. Покрусен, три дена Касим бег не хапна нищо и не излезна от шатъра си. След смъртта на Алтая той знаеше, че всякакъв достъп и разнищване на интригата пред Ногая беше излишно и невъзможно. Той разбра, че остава сам в своята съдба, като прокажен, сред един враждебен свят от свои и чужди врагове. „Алтай, Алтай, нека аллах те съди вече за твоята безкрайна подлост!...“

Но Касим бег знаеше, че всеки има право на спасение. Татарската хитрост му подсказваше и един друг път за това. И ако сега той отстъпваше така неуморно и предпазливо пред Бърдоква, това се дължеше не само на съображения от страх и безсилие да се срещне в една битка с него. Силите им бяха почти равни. Ала той имаше предвид други неща, които го заставяха да постъпва така. Словоохотливият Мурза го беше запознал с неговия враг по същия начин, по който някога в късните нощи беше разказал за татарското войнство пред заслушания и навел глава Бърдоква. Няма врагове, макар и най-отчаяни, които, като наклонени геометрични прави, да не са се срещали и пресичали в точката на един мир. Искрата на една още смътна и последна надежда насърчаваше Касим бег. Да се предаде на Бърдоква беше унизително и криеше в себе си една страшна неизвестност, но да му предложи честно, по воински, своята орда и своето сътрудничество срещу побеснелия Ногай, станал общ враг и за двамата — в тази мисъл Касим откриваше и единствения начин да се заплати за жестоката обида, която като в кръв къпеше сърцето му. Бърдоква беше отрязал главата на най-нечестния му враг Алтай.

Мислено той му се беше отблагодарил за това. Провидението го беше опазило чрез ръката на един чужденец. Защо да не му подаде и той своята ръка срещу безумната омраза на Ногая?

За това Касим бег отстъпваше, без да граби, убива и пали. Разстоянията и дните, които го разделяха от колоната на Бърдоква, го караха да мисли колебливо за предаване. Честта на развяващата се конска опашка се топеше неусетно в него през всеки нов и завършен ден.

Без да подозира нищо за онова, което ставаше дълбоко в намеренията и постъпките на Касим бег, Бърдоква усети само едно — неговата хитрост и желание да повърне гонитбата назад, да я превърне в безкрайна, докато силите на пешите му дружини рухнат от изтощение. Само след няколко дни той разбра каква грешка беше направил, като отдели половината от конницата си и я изпрати към проходите на планината. Но нищо... Той бързо обърна колоната си на юг, без никакъв път пред нея, направо през долини, поля и гори, и онова, което се нарича щастлива случка във войната, дойде. След два деня небивало напъгане на Силите и превъзможване на трудностите от пътя, най-сетне съгледвачите откриха вечерните стълбове на дима от запалените огньове на Касимбеговия стан.

Уморените дружини се спряха, свиха се и притаиха дъх като котка, която дебне жертвите си. Местността беше хълмиста, покрита с ниски гори и добра за прикритие, и Бърдоква веднага откри преимуществата откъм своята страна. Наистина разликата оттука до пропастите на Даниловия дол беше огромна. За леката татарска конница се откриваше широко и удобно поле за нападение, за бой и отстъпление едновременно и в нейните ръце оставаше починът да приеме ли битката, или не. Всеки шум, всяко непредпазливо движение и подозрение за неговото толкова близко присъствие можеше да прогони предивременно ордата далеч, за да не Я стигнат и видят вече никога. И ако някога преди битката с Алтай той имаше време цял месец да обмисля плана за неговия разгром, сега му оставаше само една жалка част от вечерта, за да обмисли и реши всичко. От малката и обрасла с ниски храсти височина на един от хълмовете се виждаше съвсем открито цялото разположение на татарите. По движенията им ясно личеше, че те току-що бяха отседнали тука за нощуване, без да подозират нищо. Керванът на колите им още се нижеше лениво в

укрепителни пояси около изникналите като гъби татарски шатри. Огньовете за вечеря бяха пламнали отрано, за да се загасят също така рано с настъпването на нощта. Многобройна, неоседлана още чарда от коне се беше пръснала около стана из буйната и висока до коленете паша на полето. Утре, преди да изгрее слънцето, от това спокойно зрелище нямаше да остане и следа. Щяха да си заминат. Това беше враг не само равен по сила и численост. В еднохилядната и смела негова конница се криеше и голямата въпросителна за изхода на една битка, ако Касим бег се решише да я приеме. Бърдоква виждаше това добре. Трябваше да се внимава. Тежката умора от многодневния път притъпяваше вниманието и прекършваше волята пред всички рискове и опасности между дебнещите се врагове. Едно внезапно и стремително врхлетяване върху татарския стан тази вечер или през нощта щеше да донесе сигурната им гибел. „Но с кого?“ — си задаваше мъчителния въпрос сам Бърдоква. Само за двата последни дни в своето лудо догонване, за да пресече пътя на Касим бег, той беше изчерпил и последните телесни сили не само на пешите дружини, но и на конете, които на места трябваше да пренасят на гърбовете си по двама ездачи. С обосели и изранени крака, гладни, пешаците лежаха сега като пребити из шумаците зад откъдните хълмове. Кой можеше да ги вдигне за един нощен бой?

Бърдоква потри чело. Нощта настъпваше бързо. Придружен от Сокола, той се навеждаше през гъстите храсти на хълма, от височината на който беше наблюдавал татарския стан, и сега се връщаше към невидимите си дружини, притиснат от товара на непреодолими решения. Той видя и разузна всичко за разположението на силите на врага, но едно само не успя да забележи. Това бяха живите лисичи очи на татарския съгледвач, скрит в шумата близо до него, който също, от своя страна, беше проследил стъпките му по хълма. Няколко мига след отминаването на Бърдоква и Сокола татаринът изтича с всички сили надолу към шатъра на Касим бег.

— Касим! — каза той, задавяйки думите си, като се втурна в широкия шатър. — Кордокюбас е вече тука!

Касим бег беше сам. Той се повдигна уморено от леглото, в което току-що се беше отпуснал да почива. Блед и с изгаснал поглед, той имаше вид на човек, който не е спал няколко нощи. Новината сякаш не

го изненадваше и не смути студената маска на безразличието, с което през последните дни се беше отнасял към всички и за всичко.

— Кордокюбас ли? — повтори той с видима досада, под която се криеше един бодеж, усетен само от неговото сърце. — Откъде разбра това, приятелю?

Татаринът преглътна слюнката си с усилие. Устата му беше пресъхнала от вълнението и тичането.

— Видях негови хора, ей там, на хълма! Разузнаваха ни!

— Колко души?

— Двама... въоръжени с мечове... Касим бег наведе глава и се позамисли.

— По какво позна, че са негови хора? Татаринът сви в недоумение рамене:

— Кой може да бъде друг? Касим бег се усмихна уморено:

— Мечовете са вече евтино нещо за тукашните хора — замислено каза той. — Откак се е появил този овчар, всички негови побратими из горите си въобразяват, че са войводи като него... А Кордокюбас е още далече, приятелю, не бой се! Сега той сигурно натоппа цървулите си в морето, а ти знаеш оттам дотук колко деня път ни дели... Хайде, иди си почини!...

Кордокюбас беше третият татарски прякор на Бърдоква. По какви пътища това пренаименование беше дошло до тях, може би не знаеха и те самите. Важното бе, че това име от ден а ден все повече ставаше синоним на някакво планинско страшилище, пред което те започваха да изпитват суеверен страх. Касим бег искрено не вярваше в тревожното донесение и предположение на своя татарин. С усърдно внимание той беше следил досега пътя на Бърдоква стъпка по стъпка и се отказваше да повярва, че врагът му, над всичко отгоре, беше и крилат, за да се измести за два или три деня и да го настигне тука. Но дори и да беше така, той усещаше, че няма вече сили да бяга. Хората и конете му бяха капнали от умора. Нощта настъпваше топла, тиха и ясна и предлагаше на всички майчинския си скут за отдих и сън. Войнишкият му опит и знания го успокояваха. Нощни боеве не се водеха никъде и от никого. Аллах в безкрайната си милост изпращаше нощта като благодеение за всички, притваряше очите на враговете, та дори и на зверовете, но само не за едного, Касим бег, който и тази нощ

нямаше да заспи. Той поиска от прислугата вода, за да се умие, и храна. Беше гладен.

По другояче посрещаше Бърдоква нощта отвъд зад гористите хълмове. По негово лично нареждане укрилите се из ниската гора дружини получаваха изобилни дажби, като след някаква победа. Сушено месо, сирене, мед и пиво се разнасяше щедро навсякъде, за да не остане никой гладен. Пред конете, направо върху земята, се изсипваха цели купища овес и жито. Само едно искаше срещу тази пищна гощавка Бърдоква — да пазят тишина и да отпочинат по-бързо. Той сам познаваше добре пределите на глада и умората, познаваше и техния лек.

— Утре няма да имаме в колите нито шепа запас — му прошепна нерешително Радул, зачуден от истинското разсипничество на Бърдоква през тази вечер.

— До утре сигурно ще остане половината, така че ще ни стигне и онова, което е останало в колите — леко усмихнат отвърна другият.

— Защо?

— Ще нападнем още тази нощ!... Ако ни набият, не ще ни трябва вече нищо, ако ги победим, ще имаме всичко...

Радул повдигна вежди и хвърли загрижен поглед в бездънния звезден купол на нощта.

— Войводите знаят ли?

— Не... Иди ги повикай! Никой да не заспива и никаква стража да не се поставя... След полунощ всички трябва да сме там долу! — посочи той с ръка към невидимия татарски стан.

Останал за късо време сам, Бърдоква се огледа в сумрака и седна върху полуизгорелия труп на едно повалено от мълния старо дърво. Той допря глава върху дланите си. Имаше за какво да се замисли. Затворил очи, той виждаше сега предварително картината на цялата битка, която ги очакваше. Прост и неук във всичко онова, което гръцките и търновските военачалници наричаха стратегия, той сам, без да подозира, напипваше с пъргавия свой ум нейната вечна догма, че победата е винаги на по-храбрия. Ударът, паднал от небето, както при Давиловия дол, решаваше всичко. При Това съдбата на цял един народ, тръгнал след нето, го покровителствуваше уверено в опасността на борбата срещу татарското иго. През тази нощ то трябваше да рухне завинаги.

Един след друг като сенки дойдоха и войводите на новите дружини, прелели се през време на многодневния поход из Тракия към подгорската дружина. Различни във фигурите и годините, повече от десетина мъже се изправиха мълчаливо около седналия и унесен в мисли вожд. Между тях беше старият Ципор, нисък, широкоплещест и брадат бунтовник по рождение, който със същата стръв, с която години наред беше нападал царските десетари, беше направил сума пакости на татарите досега; с три педи по-висок, стоеше стройният и красив като бог, но по-горещ и по-жесток от самия дявол грък Калистрат, дошъл някъде от крайморието заедно с пиратската си шайка, едвам оцелял от удавените си ладии. Не беше време и за морско разбойничество. От една година вече не се виждаха по неспокойната водна шир красивите като лебеди генуезки, дубровнишки и гръцки кораби. Нямаше кой да донася скъпите си стоки по българския бряг. Династичните борби, болярските междуособици и най-важното, татарското нашествие, ги отблъскваше от тази несигурна земя и ги отправяше по други, чужди брегове. Затова Калистрат беше решил да опита щастието си по твърда земя и стигна до Бърдоква. Тука беше и калугерът от прочутия и богат Талалейски манастир Годун, който петнадесет години не можа да намери мир за своя неспокоен дух в молитвите. И други, и други... Това бяха все достойни мъже, чиито войводски добродетели блестяха само с това, че можеха спокойно да изрежат хиляди вражи глави и със същото безумно хладнокръвие да се разделят и от своите.

Бърдоква повдигна глава и ги изреди с поглед в сумрака. С бавен, отсечен и нисък глас, но ясен, за да го чуят всички, той разгъна пред тях картината на своето видение отпреди малко и с един замах нарисова всичките подробности на битката, която ги очакваше през тази нощ.

— Има ли някой да каже нещо? — зададе той въпрос, в който прокътят тихият звън на докосната стомана.

Тишина. Никой.

— Добре!... Помози бог тогава! Тръгвайте!...

А нощта течеше неусетно. Отдавна виторогият месец беше заплувал високо някъде между звездния шир. Тих повей на вятър разшумя и разклати ниските гори по хълмовете. Не, през тази нощ това не беше играта на вятъра. Едно почти мистично движение като в сън разклащаше мирното и щастливо досега нощно царство на славеите.

Разпокъсаните и тъмни петна на ниските дъбови гори, като подкарани стада, сякаш запълзяха нанякъде. Чудно! В полумрака на лятната нощ природата се одушевяваше и като жива разместваше бавно своите тъмни бои и форми.

Защо ли е така? — си мислеше татаринът Тахир, мъчейки се с усилие да повдигне натежалите за сън клепки на очите си. Подпрял се върху хълбока на един от петте коня, които му се бяха паднали по задължение да напасе тази нощ по тучните поляни край стана, той заспиваше и се пробуждаше през няколко мига. — Уж стоя на едно място и спя, а ето че конят ме е довялякъл чак до гората... Тпрру-у! — с блуждаещ поглед и мисъл се оглежда той сънливо в здрача. Клепачите тежат, главата клюмва отново и той неволно целува потръпващата и топла кожа на коня до него. Ала Тахир знае, че не бива да се вдава. Утре по пътя той ще поспи върху седлото. — Тежък стана вече животът в ордата!... И какво ли чака Касим бег, и ги влачи още из тази проклета земя? Ето, за другите орди казват, че са заминали отдавна на север, а те, подгонени като бесни псета, кретат из пътищата, които никога няма, да ги върнат към спокойните степи на далечната им родина!... — Тахир отново отпуска глава, понесен за няколко мига натам, към полузабравеното огнище на своя беден и глинен аул, където докато е жива, напразно-ще го очаква мургавата татаркиня с четирите си деца... — Скоро ще съмне, щом толкова много ми се спи! — блънуваше татаринът.

Конете звучно хрупат тревата, повдигат навремени глави и пръхтят около него. Тахир трепка, отваря широко очи и нищо повече не вижда и не чувства, освен подвижната гора, която го е заляла отвсякъде като наводнение. О, това не е сън! С едно отчаяно усилие той се опитва да нададе тревожен вик в нощта, но само изхърква, повален от смъртоносния удар на невидима брадва.

Откъм изток кръгзорът побледняваше. В първата ведрина на разпукващия се ден все по-ясно се открийваха хълмовете, полето и татарският стан. Възседнал на коня си, заедно с още около стотина конници, и неподвижен като каменен тракийски релеф, Бърдоква обхождаше с острия си поглед всички насоки и гънки на местността. — По-бързо, по-бързо! — мислено се сърдеше и стискаше челюсти той, приковал вниманието си върху гъвкавия и подвижен обръч на пешите дружини, обкръжаващи татарите. В тази ранна сутрин на

върховно напрежение и изпитание той се сърдеше за нещо, за което би завидял всеки пълководец. Накичени с храсти и шума, хиляди негови бойци като плътна гора отведнъж се отделяха от лекия мрак и бързо заключваха кръга около пробуждащия се и тревожно разшумял като катурнат кошер татарски стан. Далеч в полето, останала зад гърба на настъпващите зелени дружини, се разпръскваше волно и накъде види, без ездачи, многобройната конска чарда на татарите, подплашена от необикновеното зрелище.

Бърдоква кимна одобрително глава:

— Така, така!...

В изтръпналата, тишина на утрото се понесе нервно, като вълчи вой, продължителният ек на татарските рогове. Бърдоква разбра техния език. Макар изненадани и обградени, останали без половината от конете си и никакъв изход за спасение, татарите приемаха най-сетне битката, след като предварително и наполовина, без шум и бой в нощта, я бяха вече изгубили. Смъртта има две лица: отчаяният бунт против нея и примирението. Злодеите, които цяла година върлуваха по селищата, паланките и колибите на една беззащитна земя, сега разбраха добре, че ѝ дължаха тази битка на разплата.

— Добре, добре... — сви устни Бърдоква.

Сечта започваше в светло. Из стана занаизлизаха една след друга леки татарски групи и препускаха конете си в красив галоп около него като на прогулка. Сякаш чакаха някого. Единични закъснели ездачи и разпокъсани групи ги догонваха бързо. Тук-там, между тях, ловки джигити, стъпили с краката си направо върху седлата, надаваха призивни викове или разнасяха високо заповедите на Касим бег. Числото на конниците растеше бързо. Хиляда може би според пресмятането на Бърдоква. Изведнъж, като по даден знак, те възвяха конете на юг и във все по-уплътняваща маса стремително се понесоха напред точно срещу пешаците на Ципор. Бърдоква уплашено ахна. Ако това беше от тяхна страна опит за пробив и бягство, те сигурно се бяха изплъзнали вече. Само след няколко мига татарите просто стъпкаха бойците на Ципор. Схватката беше кратка и пътят им открит. Ала вместо да продължат напред, стана нещо, което Бърдоква не бе предвидял. Татарската конница бързо се раздели на две и в противоположни насоки се вряза дълбоко във фланговете на дружините, настъпващи към стана. Позакъснели бяха малко

дружините и това сега им струва скъпо. Опънаха се краищата на разкъсания обръч. Татарският натиск беше неудържим. Разгорещени, те поваляха ловко хората с маждраците и ятаганите си, тъпчеха с конете смутения отред и на Годуна, чието калугерско расо се развяваше като черно знаме из боя. На няколко места се мярнаха вече и белезите на лек татарски успех. От разстроените дружини се откъсваха поединично и на малки групи първите бегълци, обърнали гръб на поразяващата конска вълна. Лицето на Бърдоква потъмня. Той извърна глава на север и прикова неспокойно погледа си към ниската падина зад могилите, където беше оставил Радул с дружината му. Защо ли се бавеше още и не виждаше ли какво става? Ала ето че се показва и той. Слава богу! Изведнъж, сякаш израснала от самата земя, четиристотната подгорска конница стъпи на открито и лудо препусна към огнището на боя.

Бърдоква въздъхна облекчително, разтърси глава и полетя със своя жребец също натам. При стана, върху самия пояс на колите, една дружина водеше вече бой с останалите през нощта без коне татари.

Касим бег беше там. Блед и изнурен, той се движеше като сянка между защитниците на островърхите шатри и едногодишната плячка на ордата. В общия шум, сред виковете и тревога, той бърбореше някакви насърчителни думи, които не достигаха дори до ушите на придружаващия го като вярно куче Мурза, Въпреки рязката телесна разлика, тия двама хора сега си приличаха един на друг, белязани с печата на отчаянието.

— Мурза! — продума Касим бег, като обходи с безнадежден поглед настръхналото поле и го спря в една точка. — Гледай там! Познаваш ли онзи орел, дето се пуска от хълма?... Не е ли това твоят приятел Кордокюбас?

Треперещ, Мурза се обърна по посоката, която му посочи с ръка Касим бег, и кимна съкрушено глава:

— Той е...

Без да сваля погледа си оттам, като захласнат, Касим бег сложи ръката си върху хилавото рамо на татарина, сякаш да се опре, и едва чуто промълви:

— И днешният ден е негов!.

Високо над кръгозора аленееха пламъците на утринната зоря.

— ЗАЩО НЕ?

Й до денднешен хълмовете, при които дружините на Бърдоква разбиха и Касимбеговата орда, стоят непокътнати от времето като неразрушими исполински паметници на един безсмъртен подвиг, Прости орачи и пастири наричат още този тих край „Татарски могили“, без да знаят откъде иде през вековете това неприветливо име.

През цялото лято и есента на хиляда двеста седемдесет седмата година дружините не спряха и не отдъхнаха нито ден. Веднага след тежката битка при метилите, където плениха Касим бег с една малка част от хората му. Те бяха принудени да търсят и догонват други остатъци на татарски шайки, които бяха закъснели в своето отстъпление, все още се срещаха ту-тук, ту-там, по цялата Тракия. Макар и намаляла, тревогата между населението от тяхното внезапно появяване по села, паланки и градове не беше още преминала. В своя разгром и предсмъртен страх тия разбойнишки остатъци извършваха последните си и светкавични набези за плячка и храна с една още по-дива жестокост, която нямаше равна на себе си. Във всеки мирен овчар или орач, в беззащитните жени и деца по селищата те виждаха своя дебнеш враг и ги избиваха немилостиво, за да изчезнат още същия, ден със своите, пъргави коне от мястото на най-новото си, престъпление. Новите пожарища бяха отплатата им за разгрома. Случваше се още да пламват цели села и паланки на Тракия.

Битките не уморяваха толкова, колкото, прочистването на тия последни блуждаещи остатъци на отхвърленото иго. Това наложи на Бърдоква да разпокъса дружината си на по-малки отреди: и да ги разпрати за гонитба по различни посоки из страната. Сам той с една мъчителна и скръбна колона от ранени, сакати и полуживи хора, натоварени като трупове по волските коли, тръгна към Подгорието и отседна със своето странно полуживо войнство в широките и гостоприемни сега кули и дворове на Лациславовата крепост. След няколко дни по негово настояване и молба пристигна от скита и отец Данил. Отшелникът дойде натоварен върху прост волски върдун заедно с всичкия имот — гърнетата с чудотворните си мехлеми и отвари. Посрещнаха го радушно, даже донякъде тържествено, както подобава на един прочут и боговдъхновен врач. Достатъчно беше само неговото появяване из дворовете и покоите на кулата, където го очакваха и се търкаляха стотици хора с гангрениясали рани и в мъчителни трески, за да ги повдигне наполовина от земята и да им

вдъхне целебната надежда за спасение. И въпреки старческата си немощ, беловласият праведник запретна мазното си вехто расо за истинска богоугодна и благодарна работа. Намериха се и се разсукаха цели рула бяло и чисто платно за превръзки. Изкъпаха се като деца сломените воители и загълтаха от скъпоценни болярски бѣкелит за вино живителните суроватки на изцелението. Едни продължаваха да умират, а други оздравяваха според волята на бога.

Осиротялата болярска челяд с белоликата вдовица Агрипина отдавна беше заминала по тайни пътища за Византия. Бърдоква се настани в една от празните стражеви стаи пред кулата, но повече от времето му се губеше из възкръсналото отново Вуколовско селище, където отиваше често и оставаше там по цели седмици. Старата омраза към Лацислава, дори след смъртта му, не му позволяваше дори да хвърли по-спокоен поглед върху удобното, запазено от размирицата болярско легло на своя враг, убиеца на Вукола. Там, между меките седалища, скъпите губери със златоткани краища и фигури, които представляваха цели ловджийски сцени на гонитби между кучета и дивеч, между сребърните иконостаси и тежки полилеи той установи на временна квартира негодуващия отец Данила с цялата му лечителна магерница.

— Ако бях цар — се опита да го успокои и да се пошегува веднъж с него Бърдоква, — тебе, отче, щях да те възглавя веднага за патриарх. Заслужаваш!...

Никога не съм виждал по-полезен монах от тебе. Мълчиш си, не лъжеш и истинска божия работа вършиш! Данаил повдигна благодушния си поглед към него и се усмихна горчиво.

— Не желая нито едното, нито другото! — му отвърна недвусмислено той.

— Защо? — запита колебливо и изненадан от нещо Бърдоква, като се вторачи в стареца. — Ами ако бог поиска: и това?

— От нас бог не иска нищо повече, освен смирение и вяра в справедливостта му. Всичко друго е от лукавия, синко!

Смутен от нещо, но без да се издаде и да помръдне нито с един мускул, на лицето, Бърдоква долови скритото предупреждение на стареца и замислен се раздели с него.

А времето отминаваше бързо. От ден на ден, по силата на събитията и новите неща, които идваха от тях, каменната Лациславова

крепост се обръщаше неусетно пак в някакво главно средище, към което водеха и излизаха всички нишки на новия и свободен живот, прострял се по слънчевия Хемус почти из цяла Тракия до Родоп. През отворената порта всеки ден пристигаха от близки и далечни краища конници с вести и новини или пък отнасяха волята на Бърдоква по всички кътове на свободната земя, останала едновременно свободна и без цар. От тъмната и грозна нощ на проклетото страдание на робията се беше разпукнало и утрото на една първобитна република — млада, девствена и горда. Тя излъчваше от себе си дъха на фанатично опиянение. Ала тъкмо заради това тя носеше в себе си и белега на собственото си нещастие. Още през лятото на следната година от нейното просъществуване се появиха и признаците на похищението, което алчно я дебнеше от няколко страни.

Селяни от далечни краища доведоха при Бърдоква чак във Вуколовската колиба, десетина навързани търновски десетари, обезумели от страх и неизвестно по какъв начин промъкнали се по селата за данъци. Селяните отложиха уморено калпаците си пред одимената и ниска вратня на колибата, поогледаха се гузно, наоколо, защото още не знаеха дали бяха постъпили с царските хора добре, или зле, и посрещнаха явилия се на прага Бърдоква смутено.

— Е-е, войводо! пристъпи срещу него след поздравите един по-старолик селянин от гостите, който веднага се познаваше, че е минал през походите на изтеклата и бурна година. — Доведохме ти тия юнаци, за да отсъдиш ти сам!...

Селянинът се изкашля, почеса брадата си и изведнъж започна бързо и възбудено, като че се сърдеше на някого:

— Прогонихме поганците, па, току-речи, и болярите, сума кръв проляхме, а ето че сега пак дойдоха да ни притиснат! — посочи той недружелюбно към пленническата група на десетарите. — Плъзнаха отново... Искат жито, волове и кожи, па и димнина отгоре, то донякъде, така си му е и редът, знам, ама откъде да ги намерим и дадем?... Думаме им, че нямаме, че татарите изобрази всичко, а те си знаят тяхната — дай, та дай!... Заплашват ни с цар, със севаст и не знам какво си още... — Е, питаме ги ние, къде ви са севастите и болярите, нали ги прогонихме вече из Тракия, защо лаετε по сянката си? — Скоро ще се върнат пак! — отговаряха; ни те и току пресягат с камшиците по нас... Хм! Затова ги изповързахме, войводо, та да не

лудуват много... Я да ги закараме при Бърдоква, думам аз на момчетата, докато не са се върнали още техните севасти и боляри! Селянинът, спря своя поток от думи, плю на земята и додаде като заключение:

— Е, отсъди, сега ти, войводо, за това ли се бихме?

Без да бърза да отсъжда, Бърдоква ги покани в широката колиба, за да се нахранят и да отпочинат. Разшетаха се сестрите и снахите да посрещнат гостите. Опекоха овен и наточиха медовина. Изрязаха вретича хляб. Закланяха се мълчаливо момите и невестите срещу всеки гост, целуваха ръка ред по ред и поканиха всекиго по три пъти към трапезата, за да се не посрами в нещо Вуколовската задруга. Отвързаха и десетарите отвън. Не можа да изтърпи майката на Бърдоква такова нещо в своя двор и покрив. Нахраниха и напоиха жените и тях, защото в славянската колиба обичаят не позволяваше да се постъпва другояче. А вечерта, когато Бърдоква изпрати с сбогом и едните, и другите, като истински вуколовец той отсъди само с няколко думи:

— Идете си и кажете на царя да не ви праща скоро пак насам, ако му сте присърце и има малко жал за кожата ви. Нямаме храна сега за вас там, в Търново. Бихме се с татарите и не можахме да изорем и засеем земята есенес. Ще почакате догодина. Нямаме и добитък. Поганците ограбиха и заклаха всичко. Лошо е и за нас и за вас. А сега, ако сте гладни, събирайте си десетъка от вашия край, отвъд Хемус. Кажете на царя да не се сърди. Нашите орачи и пастири още гонят татарите и затова немотията ни е голяма. Когато земята ни даде повече, ще ви пратим и на вас. А сега, хайде, вървете си със здраве!

Той изпрати замислен и своите, и чуждите и дълго гледа след тях, докато се изгубиха пред очите му. През този ден той окончателно разбра, че борбата още не беше свършена. По просветлените кръгозори на Тракия се промъкваха облачетата на нова буря. Сбърчил чело и загледан мислено към тях, Бърдоква долавяше вече смътно онова, което един негов едновременно, неизвестен летописец, беше отбелязал по същото време на своя старобългарски език. Върху неовехтяващ пергаментов лист той беше отразил не само чудния образ, на Бърдоква, но и на цялата българска съдба, от ония бурни й размирни години. С тихо скърцане пачето перо беше отбелязало: „когато Бърдоква разби и прогони татарите из Тракия, славата на

неговото юначество стигна надалеч. Трима царе, татарският Ногай, гръцкият Михаил Палеолог и търновският Константин Тих, обърнаха очи към чудото, което ставаше из тракийската земя, и се уплашиха и завидяха на простия овчар. Хан Ногай му се гневеше зарад ордите, които намериха гибелта си под неговия меч. Палеолог се страхуваше от многолюдната му и храбра войска, която като призрак се надвесваше над самата византийска граница. А Константин Тих, надуман от царицата и болярите, в победите на Бърдоква не видя нищо друго, освен, един бунт против болярите, църквата и себе си. И затова, заедно с Палеолог, с когото беше роднина по жена, те се споразумяха и изпратиха сплетници и войски, та с козни и меч да погубят опасния овчар. Ала бог, който не оставяше и не забравяше още Бърдоква, му помогна да разбие позорно и едните, и другите... Разгневен, могъщият овчар поведе войнството си към Търново, за да се отплати за коварството на непризнателния...“

О, безумни летописецо! Ти не остави своето име на бъдещето, за което така възторжено и честно бдеше. Никой и никога не ще узнае кой беше ти и къде беше скърцало твоето паче перо! Може би в някой красив дом на Трапезица или още по-високо, в книжовната зала на дворецовия хронист, между палатите на Царевец? Или ти не беше може би никой друг, освен един от многото духовни събратя на отца Данила, скрит като него от света в някоя глуха отшелническа килия от многобройните манастири в страната? — Все едно. Неприспан от византийската магия и отвратен от подкупа на високите милости, ти не поруга чистия и героичен образ на Бърдоква, не застана между неговите врагове, за да го наречеш само главатар на шайка и смахнат божек. Затова й твоят духовен лик оцеля, макар и безименен за бъдещето, но чист и светъл като самата истина, която сгъна и остави в пергаментовия свитък!...

През есента на хилядо двеста седемдесет и осмата година, един месец след изпъждането на търновските десетари, Бърдоква свика разпуснатото си опълчение и го поведе отново. Той предвиждаше неизбежното сблъскване, което му предстоеше с един нов няколко-лик враг, който го беше дебнал внимателно през всичкото време на борбата с татарите, за да го нападне и унищожи с един безчестен удар в гърба. Признаците за това бяха налице. От отвъд Марица дотичаха, капнали от изтощение и страх люде, с новината за неочакваното появяване на

Палеологовите авангарди, насочили се към Хемус. Току-що се беше отхвърлило едно иго, ето че от юг протягаше хищната си глава опасността от друго, по-страшно и от татарското, Бърдоква тръгна и срещу нея.

Есента беше настъпила отрано с дъждове и мъгли. По кожусите на хилядите люде, тръгнали отново в поход, лъщеше влагата на дните и нощите. Колелата на обозните коли затъваха до главините в разкиснатия чернозем на пътищата. Калните и мокри хора заедно с добитъка напъваха своите мускули и гърбове, за да ги измъкнат из тресавищата и придвижат напред след конницата и пешите отряди. Трябваше да се бърза пак.

— Ристак, — каза тъжно усмихнат веднъж Бърдоква, като сваляше наушниците на кожения войнишки калпак, за да се предпази от дъжда. — Не виждам вече края на нашата работа!...

Те яздеха редом един, до друг, направо през полето и отстрани на пътуващата грамадна колона. Ристак повдигна рязко глава, изглежда любопитно Бърдоква, докато улови пълния смисъл на неочакваната му забележка, разбра я, и махна нехайно бича си във въздуха.

— Ако е рекъл бог, все ще я свършим някога... Карай!... Но на нашия Тих много ми се иска да му счупя и другия крак... Той е виновен за всичко помни МИ Думата!. ... Те отиваха срещу гърците, а приказваха и се сърдеха на българския цар Константин Тих. Ала не само Ристак, всички целеха същото И нямаше вече човек от дружините, които да не беше свил в сърцето си страшната умраза към онзи, който в своя призракен страх от собствения му народ беше подканил за съюзници нови нашественици срещу него. Погнуса от предателството и яростна злоба задушаваше всички. Довчерашни страхливи и безропотни роби, всички тия хиляди и хиляди прости люде, минали сега през горнилото на едно пълно с величие и гордост въстание, бяха отхвърлили всичките си вериги, и със съзнанието на нови и свободни хора и воители се отказваха дори и да помислят за едно ново робство. Никога, никога вече!... Отвсякъде, като предвестници на нова буря, пристигаха новините за това предателство. Заловиха търновски пратеници, бързоходци конници, които с безгрижна откровеност заразпавяха вечер край огньовете на Дружините нещо повече дори от онова, което им беше възложено да съобщят между четири очи на самия император Палеолог. Писмата, посланията, които

носеха до него от Тих и гъркинята Мария, напълно потвърждаваха думите им. Поогледаха се заловените пратеници, смаяни от силата и множеството на новото народно войнство, и не пожелаха да се върнат обратно в тяхното уплашено Търново. Останаха. От тях Бърдоква научи; че и царят вече е изпратил болярска и наемна войска през Търновския проход към Тракия. Това не го изненадваше, тъй като го беше очаквал. Същите тия предвиждания го бяха заставили да отдели преди тръгването си един значителен отряд начело с Годуна и да го изпрати да бди при южните врати на прохода за всеки случай. И не се беше излъгал като постъпи така. Около двадесетина деня само след залавянето на царските вестonosци, току-що дружините му бяха стъпили на единия бряг на Марица, бързо и среднощ ги настигнаха трима Конници, които от умора и вцепенение едвам слязоха от седлата си. Този път те бяха свои и идваха направо от Годуновия отряд. Беда! Войската на Тих беше вече минала прохода ѝ в срещата си с Годуна не само беше отхвърлила от пътя си, но почти и унищожила дружината му.

Бърдоква се замисли. Трудностите, които идваха от безкрайната отбрана срещу многоликъя враг, надхвърляха вече границите на човешкото напрежение и разкъсваха силите не само на дружините му, но и на самия него. С каква радост би се върнал той отново в Подгорието, за да си отдъхне пак в одимената Вуколовска колиба от изпитанията, в щастливия и завършен край на които той беше толкова много повярвал след прогонването на татарите. Същата жажда за спокойствие на тихия овчарски бащин кът и същото сломяващо разочарование, с което беше стъпил някога в запустялото като гробище родно село, се повтаряше и сега. Той не виждаше края на своето дело, както казваше сам. Ала все със същите неизчерпаеми сили, които не го бяха изоставили някога да падне от изтощението на глада под стария селски дъб, той и през тази нощ, загледан в тъмните води на Марица, повдигна глава и се обърна назад. Плискан от дъжда и обвит от непрогледния мрак на есенната нощ, целият огромен стан на дружините му спеше направо в калта и влагата на земята. Това бяха воители с желязна плът като неговата, която не се боеше от нищо, от никакъв поход и битки, макар че и желязото на най-острия меч се изхабяваше и огъваше понякога.

Бърдоква се отдели от брега и тръгна из стана. Не се виждаше нищо. На места кракът му потъваше в някой мек овчи кожух, свит на топка в пътя му, и той се отстраняваше предпазливо и виновно, за да то прекрачи или заобиколи, без да събуди воина. Сънлив глас зад него питаше в тъмнината:

— Войводо, ти ли си?

— Аз. Спи, спи!

Между колите той позна малката палатка на Лаконаса и повдигна чергилото ѝ. Беше натъпкана със заспали войници. Невъзможно беше да влезе вътре и да търси крайчинския войвода между тях.

— Лаконас! — го повика ниско на няколко пъти отвън.

Крайчинецът се събуди и излезна. Среднощният им разговор беше къс.

— Ще идеш ли сам срещу гърците? — запита Бърдоква, като сложи ръка на рамото му. Лаконас разтърси леко плещи от нощния хлад.

— Ще ида... щом искаш... Ами ти, войводо, накъде?

— Аз ще се върна обратно, за да посрещна Тих. Утре рано трябва да се разделим. Вземи която ти харесва и колкото искаш от дружините със себе си, но гледай да не я свършиш като Годуна. Ти си тъдявашен и познаваш добре проходите. Ще бързаш! Ако са многобройни гърците, събери още родопски селяни срещу тях... Та сам знаеш какво трябва да се прави. Гони и ги нападай нощем, докато капнат и свият врат сами като Касим бег. Ако ги повърнеш назад ще знаеш, че си свършил повече нещо; отколкото нашата обща работа срещу татарите досега, Отрязвай им езиците, за да не могат да вкусят никога от хляба и потта на нашата земя!.

— Знам, знам, войводо!

Двамата мъже се разделиха, хладни и тъмни като-самата нощ. Те се разбираха един друг само по дълбочината на едно общо чувство на омраза ѝ жестокост към враговете. Излишна беше последната страшна поръка на Бърдоква. Лаконас и без това щеше да го направи. Когато заедно с Ристак те бяха изпратени по пътищата на татарското отстъпление към Тичанския проход и се завърнаха след цял месец лутане, гонитби и битки с тях, тяхното пристигане в общата колона представляваше едно зрелище, пред което и самият Бърдоква наведе очи. На всяко седло на петстотния им отряд висяха завързани за

дългите си перчеми като трофеи отсечени мургаво-жълти татарски глави с оцъкдени още от ужаса очи и разнасящи около себе си в горещините нетърпимата воня на разложена човешка плът. Още веднага Бърдоква заповяда да хвърлят отвратителната си плячка из трапищата. Той им вярваше и без това страшно доказателство. Затова и сега в тия критични дни той знаеше кого изпраща срещу наглия завоевател Палеолог.

На сутринта рано Бърдоква намери още веднъж Лаконас преди разделянето на дружините им, за да му съобщи още някои упътвания, които смяташе, че ще му са необходими. Между тях имаше и едно хрумване, откъс от безсънната му нощ, което той реши да сподели с него и използва. Касаше се за Касим бег, когото с около двеста души татари без коне той още влачеше; с колоната си.

— Лаконас, вземи и татарите със себе си! — каза той замислено.

Крайчинецът сви недоумяващ от нещо рамене.

— Защо ми са?... Аз още не вярвам в думите на този стар вълк Касим бег... Току-виж, че ме заклал през някоя нощ докато спя, за да офейка след това по дяволите някъде!

Бърдоква се усмихна.

— Не, той няма вече зъби за такава работа. Но все пак не го изпусай от очите си. Трябва да се спи с едното око в такова време... Вземи го! Дай му една конска опашка да развява и той наред до нашето знаме, за да видят гръцките войници, че сме в съюзни отношения и със самия Ногай срещу тях... Върни им и конете Лаконас! Той разбра и по брадясалото му и сурово лице се плъзна сянката на благоговейно учудване.

— Ще го взема...

Крайчинецът се обърна и тръгна из пробуждащия се стан, за да отдели дружините си. Трябваше да изпрати и хора за да потърсят проход за колите и пешаците през мътната и пълноводна река.

Есенната утрин беше свежа, и чиста. Вече от няколко седмици не бе имало такъв хубав ден. От широките гърбове на воловете, неоседланите още коне и кожусите на хората се отделяше тънката пара на влагата, подгонена от неочаквания топлик на слънцето. Весели са редките слънчеви сутрини на октомври. Във въздуха се носеше отморено конско цвилене, гъмжаща човешка глъч и викове. Бледосинкави и гъвкави ленти дим се смесваха с прозрачната мъгла на

изпаренията. Миришеше на пресна тор, разкисната, кожа и прегоряла храна. Надалеч около стана се разстилаше жълтосивата шир на равнината, полегнала като огромно дъно между планинските масиви и вериги на Родопи и Средна гора. Вее там, от край до край гален от полегатите лъчи на слънцето, проблясваше гладкият змиеподобен ръб на Марица.

Към обед грамадният лагер се раздели на две. Заскърцаха отново колите. Зашумяха готовите за път дружини. Бързо опустяха еднонощните коневързи. Възседнали на конете и готови за път, войводите от двете колони се погледнаха още един път в очите с възбудения поглед на раздялата и другарството, сякаш се прощаваха завинаги. Разпръснати бойни рогове надаваха един след друг продължителни викове. Последователно, като изневиделица, заникнаха и се олюляха високо алените макове на знамената по дружините. Една конска опашка, закачена на татарско копие, за обща почуда, се повдигна колебливо и неуверено между знамената и плувна на юг с колоната на Лаконас. Едноселци и земляци, познати от похода и битките на войната, се притичваха бързо един към друг, за да се прегърнат и простят в раздялата.

— Лацко! — се провиква сред общата врява младолик воин към някого. — Защо не дойдеш с нас?

— Къде отивате вие?

— Към Търново, казват... Ех!

— Не мога!... Лаконас не дава!... — с въздишка идва отговорът.

Бърдоква леко обърна коня си и пръв поведе останалите му дружини по утъпкания път на изминатите дни. Пред него и хилядите хора, които го следваха, се проточваше, един труден и пълен с неизвестности път, краят на които се губеше в далечината към крепостните порти на ненавистното Търново. Какво чакаше бляскавият и пищен Царевец сега от тях? Защо беше този удар на брат срещу брата?... Цяла година; па и повече, това сито котило от разглезени и продажни боляри начело с един страхлив и безпомощен цар си беше затваряло очите пред народните беди, залели с ужаса си повече от половината на Царството. Мълчаха и се спотайваха тогава като че това не ги засягаше зад високите непристъпни стени на престолнината. Страхливци! А ето Че сега се уплашиха от свободата и доброто на своя народ, който цял живот ги беше хранил като ято

жребци по хълмовете на Търново. И срещу всичко това този народ не беше никога искал нищо-повече от тях, освен милостта и закрилата в нещастията му. Нищо не му дадоха. Оставиха го като мърша и плячка на татарите и болярските шопари!... А сега му се отблагодаряват и с една война срещу него, но пак не сами, а с войниците на Палеолог... Негодници без срам и грях! Още едно нечувано предателство хвърляше тъмната си сянка върху цялата българска земя. Войските на един вековен враг, по-лош и хищен от татарите, срещу когото бяха протекли потоци от кръвта на цели поколения, за да отхвърлят хомота му, сега отново с едно престъпно лекомислие се подканваха от погърчените върхове на Търново да нахлуят пак по нашата земя, останала без стопанин... Нещастна родина!.

Бърдоква обърса овлажнялото си чело с кирливия ръкав на вехтата войнишка дреха.

— Ще видим, ще видим!

Слънцето припичаше приятно и изсушаваше разкаляната земя. Есента отбрулваше първите листа от дърветата и ги настилаше като мек килим по пътищата. Горите отмятаха зелената лятна покривка от себе си за да я сменят със златнокеремидените й всички други преливания на есенните багри. По селищата, угарите и полята пъплеха хора и спокойни стада, унесени във всекидневната грижа на труда и мисълта за своите близки във войската на Бърдоква. Понякога, забелязали още отдалеч пълзящата колона на своето войнство, те оставяха всичко, и рала, и стада, и бързаха да пресекат нейния път й я посрещнат със светнали погледи и горделиво самочувствие. По селските мегдани се изнасяха вретича хляб и погачи, току-що извадени от пепелта на подници, ведре с мляко и медовйна. Всичко, каквото можеше да се изнесе из колибите и хижите, се натрупваше пред краката на уморените войскари с безкраен поток от подканвания и благословии.

— Е, момчета, сега пък накъде? — запитваха весело старейте.

— За Търново! — беше един и същ навсякъде отговорът.

— Ха така! Ами ще пипнете ли Тих?

— Ех, то се знае!... За него сме тръгнали. Ще го вържем и ще го изпратим на гърците за спомен.

— О-хо-о! Ами цар кого ще турите, Бърдоква ли?

— Защо не?...

— Е-е, нека му е честито тогава! Него го бива за всичко...

Заеет със своите мисли и не разпознавайки в повечето случаи от любопитните погледи на причакващите ги селски тълпи, Бърдоква долавяше от време на време откъсите на тези простодушни разговори, които въпреки това покриваха цялата същина на неговото голямо дело с всичките му катадневни усложнения и все по-нови изгледи. — Защо не? — шумеше в ушите и съзнанието му спокойният и уверен въпрос на всички, на цял народ, отправен с благоговейна надежда към него. Тази земя, изтерзана от толкова беди и позор, но жилава в своя дух, не искаше да умре още и отправяше надеждата си към един вожд, един пратеник на съдбата, какъвто откриваше вече в лицето и подвига на Бърдоква. — Защо не?... Та нима някога и самият Христос не бе се родил в голата ясла на една овчарска колиба, за да зацарува отпосле във вратата и душите на човеците? Хм!

— Ще видим, ще видим!

След няколкодневен бавен ход, като че си отпочиваше, колоната изви край Загорското поле и стигна до планинския проход, който водеше към Търново. Там ги очакваше и остатъкът от разбития отряд на Годуна. Посечен в рамото от меч и посърнал от болки и мъка, калугерът лежеше свит и неподвижен като труп върху шумата на една малка дъбрава, където го намери и Бърдоква. Захлупил очи върху земята, той пъшкаше тежко, като че се стягаше да предаде вече неспокойната си душа на господата. Още двадесетина спасили се люде от отряда му се навъртаха мълчаливо край него като на погребение.

— Годун! — го повика Бърдоква, като се наведе ниско над него. — Жив ли си?

Раненият се обърна тежко, като разбуден от сън и спря мътния си поглед към Бърдоква. Целият гореше от треската на дълбоката рана в рамото. Брадясалото му лице се сгърчи от непоносимата болка на движението, той стисна очи, за да я надмогне, и изпъшка:

— Дойде ли? — помръдна глухо напуканите си почернели устни той.

— Дойдох...

Годун отпусна главата си отново върху шумата. Е, няма... да умра тогава! Ще видиш!... — пробълнува едва чуто той сякаш се заканваше на някого. Може би това беше самата смърт, срещу която в тези мигове той вдигаше последния си отчаян бунт.

През нощта, обграден от войводите в палатката на Бърдоква той издъхна.

— Годун, Годун!... — промълви Бърдоква над него. — Никой не може да ми се наплати за твоята мъка.

Вестта, че дружините на Бърдоква са нахълтали дълбоко из Хемуския проход на път за Търново смути й хвърли в тревога царевия град. Онова, което бе плахи предчувствия или със слаби надежди се беше очаквало от последния войник и гражданин до най-високите върхове на Царевец, се случи. Страхотното войнство се приближаваше все-повече, бунтовно и разгневено от предизвикателството, което беше хвърлено срещу него С ръмженето на див и могъщ, звяр, показващ зъбите си още отдалеч. Като стар и мършав пес Търново прибра болярската войска, която бе унищожила малочисления и по-слаб отред на Бодуна, и подпря отвътре тежките порти на крепостта.

В общото униние й уплаха в Царевец бяха останали само двама души, които не оброниха глави пред приближаващата се опасност, а напротив, приготвиха се да я посрещнат със слаба, но воинствуваща надежда. Те бяха куцийт цар Константин Тих и кастрофилактът Василий — началник на крепостта. На хромия самодържец се струваше, че му Приляга, макар й отчаяно, да посрещне с честта на една битка бунтовната вълна на Бърдоква. След като от няколко седмици беше претеглял в своите самотни размишления всичките изгледи и опасности, който случаят щеше да им поднесе, той имаше предвид и няколко особени обстоятелства, които го насърчаваха. Общата опасност, която застрашаваше трона и живота му, може би заплашваше еднакво и целия търновски еонм от боляри, велможи и сановници. Това беше една опасна клика, един истински замък, на блестящ легион от царедворци, военачалници, дами и стари сплетници и разколници, предишни и сегашни деспоти и феодали на полунезависйми земи по краищата на страната; скрити и открити претенденти и съзаклятници против короната и всевъзможни, проядени от червея на самолюбието и продажността, стълбове на държавата през целия смутен и кратък живот на втората й самостоятелност. Сега всички, изправени пред призрака на общото нещастие, което ги очакваше, щяха да последват Тих в борбата му срещу бунта, за пръв път може би честни и сплотени около него. Върху

тази изключителна и щастлива възможност царят възлагаше всичката си надежда.

Кастрофилактът Василий беше съгласен с него, но не и с всички страни на съдбоносното му решение. Той познаваше своя цар. Хромият Тих беше и хром воин. Неговият живот беше протекъл в религиозни бдения и срещи с всевъзможни шарлатани — прочути калугери, проповедници, съногадатели и лъжефилософи, и мечът на Асеновците беше тежък за ръката му. Тих бе цар, но от години наред вместо него царуваше жена му Мария, внучка на византийския император Палеолог, хитра, коварна и прекрасна като Клеопатра. Той бе завладян от нейния ловък женски ум и пъргав усет към болярските козни и съзаклятия срещу трона, в борбата с които се изчерпваше и по-голямата част от дейността на царуването по онова време. Безволен и малодушен, Тих неусетно беше прехвърлил целия политически и държавен, товар в нейните мраморнобели като на древна богиня ръце. За себе си той беше запазил само манастирите, външния блясък на фигурант в тронната зала и упоителната магия на Мариините неизчерпаеми любовни ласки.

Кастрофилактът, около седемдесетгодишен, беловлас, нисък, въздебел болярин и прочут стратег, разбираше добре й сегашния момент. Той имаше своите основания да поклати недоверчиво глава, като чу от царя намерението му да излезе с търновската войска и да даде решителна среща на бунтовниците.

— Не е ли по-добре, високославний царю — уклончиво, но спокойно го посъветва той, — да не бързаме толкова с битката срещу този нехранимайко... Стените на Търново са високи и яки и той никога не ще може да влезе заедно с шайката си тука. По-добре е, мисля, да почакаме още. Аз ще пратя хора да проучат силите му, войводите му, които, вярвам, че не ще да са много скъпи. А пък ти, ако благоволиш, може да опитаме и други средства. Все е по-добре да вържем мирно мечката за носа и я доведем. Тогава да се поогледа в Янтра от върха на лобната скала. Един овчар, какъвто и да си се въобразява той, все си остава овчар.

— Не — отвърна Тих, отегчен от нещо. — Аз не мога да преговарям с един довчерашен отрок и свинар, който подпалва болярските крепости, прогонва десетарите и поругава православната църква... Казват още, че неговите свинари са го провъзгласили за цар.

Хм! Срещу такъв скверен и миризлив самозванец аз нямам друго средство, освен да го смажа ден по-скоро. И без това пропуснахме много. Маджарският крал е успял да ме осмее вече пред нашия посланик за съперничеството на този побуял роб... Още утре ще изляза, за да свърша с този позор на царството ми!...

Царят говореше сега необичайно възбудено. Подпрял половината от тежестта на своята суха фигура върху сребърни, украсени с елмази патерици, той имаше вид на някаква опечалена креатура на величието, в което зайнатилата се съдба го задържаше още. Неочаквано борческата му стойка, с която той буквално смайваше търновския кастрофилакт, внасяше някакво странно, тъжно и едновременно комично разнообразие с цялата му телесна безпомощност.

Василий го изслуша и наведе замислено очи върху пъстроцветната мозайка на пода в царската работна и приемна стая. Гласът на Тих, дълбок и далечен, отекваше меко в чудните фрески по стените и потона и потъваше през открехнатата врата в полусветлия покой на коридорите в палата, гдето не се мяркаха и чуваха стъпките на никой друг. Бяха само двамата. Но кастрофилактът не се лъжеше. Той знаеше, че на техния разговор присъствуваше и трети, невидим като дух, който подсказваше думите на царя и говореше през устата му. Това беше жена му Мария. Излишно беше всяко усилие да отклони царя от намерението му, излишен бе всеки опит за съвет. Всичко, каквото поискваше гъркинята, трябваше да стане.

— Разбирам те, прав си, преизящни царю! — беше отговорил боляринът Василий с изтървана въздишка, от която сам се смути. Но царят не забеляза нищо. Унесен в своя план за смазването на бунта, за който смяташе, че е наполовина вече свършен, той се луташе вече в подробностите на утрешното си тръгване.

— Боляринът Тертер дойде ли? — попита царят.

— Дойде.

— Войската му?

— И тя също... Днес пристигна и Смил.

— Добре!... Нахрани неговите и твоите войници с какво дал бог. Дай им вино, а ако не стигне, взemi и от моето хранилище... Утре не искам да остане нито един мъж да се търкаля и влачи като скитник из града... А-а, щях да забравя... Обади на Тертер, че го очаквам тука. Нека дойде веднага!

Кастрофилактът се поклони и излезе неспокоен. През този есенен предобед той не се чувствуваше добре. Главата му тежеше като от вчерашно пиянство. Той излезна навън от палата, доволен, че може да поеме свободно хладния въздух. Лека мъгла лежеше над Царевец. Късите улици, постлани с широки квадратни плочи, по бордюрите на които се зеленееха още неувяхващите ивици на ниска трева, бяха безлюдни. Няколко войници от дворцовата охрана се мярнаха бързо край него, поздравиха го, но той дори и не ги видя. Еднокатните, но широки каменни дворци, корабоподобните черкви с високи дървени звънарници и възвишаващите се над всичко крепостни кули и бойници се сливаха в общия тон на мъглата като вкаменени призраци над града. Пътят на болярина минаваше покрай самите врати на патриаршеския дом. Той позабави крачките си, като се подвоуми дали да се отбие вътре, или не. Ала като си спомни, че една среща с патриарха едва ли щеше да окаже някакво решаващо влияние върху реда на близките събития, той се въздържа да се отбие. Ставаше нещо непредотвратимо. Колкото и могъщо да беше патриаршеското влияние, все пак Иоаким не беше нищо друго, освен второто от пипалата на византийското духовно и политическо господство над Царевец след Мария. Василий отмина като попарен, благодарейки на бога горещо, че го беше отместил навреме от интригантската врата, гдето можеше да се изпусне с някой укор към царя и да си навлече неприятности. Но неизминал още десетина стъпки, той дочу мек и весел женски глас, който го викаше по име. Боляринът се върна учуден. От вратата на йоакимовия дом току-що излизаше царицата заедно с придворната си прислужница Ефросина. Зад тях от прага се показваше бялата глава на патриарха, който изпращаше високата си гостенка. Мария почтително се навеждаше да му целуне ръка за раздяла и веднага след това се обърна отново да догони с гласа си изненадания кастрофилакт.

— Болярино — каза тя високо и живо, като се усмихваше. — Струва ми се, че мъглата не е толкова гъста, за да не можеш да ме разпознаеш, когато минаваш край мене. Нито пък си остарял толкова, за да ти изневеряват очите... Къде си ходил в това време?

Кастрофилактът се повърна, приближи се и се поклони ниско.

— Не се шегувайте със стареца! — отвърна спокойно и шеговито той. — Бях при нашия светъл господар...

— Ах, така ли!... А какво прави той? Не съм го виждала от вчера!

— По-добре е от всякога, светла царице... Стягаме се за битката.

Неизвестно защо, Мария охна още веднъж и размърда неспокойно ръце под тъмната плащеница, с която само се черкуваше или отиваше на гости у патриарха. С подправена уплаха тя прехапа устни, от което изведнъж и още по-добре проличаваше всичката красота на устните, на снежния блясък на зъбите и страстната бездна на очите на една тридесетгодишна неувяхваща хетера.

— За битката ли? Ами царят ще дойде ли с вас?

— О, да! Той ще ни води.

Мария се прекръсти благонравно и обърна, внезапно опечалена, поглед към безмълвния патриарх, сякаш търсеше някаква помощ от него.

— Господии! — глухо изстена тя. — Та царят едвам се движи още, а вие ще го пуснете да върви срещу бунтовниците! Ох, грехота е това, боляри!... Не бива! — хвърли тя упрек към някого, като че се намираше в залата на великия съвет. Нямахше кой да ѝ отговори. Тя се обърна и като подгонена заситни бързо към палата, последвана от Ефросина.

Двамата сановници я изпратиха с мълчаливо внимание, докато сви в мъглата и се изгуби пред очите им. Останали сами, те срещнаха погледите си за миг и се разбраха. Нямахше какво да си кажат. Една преструвка за хиляден път беше плеснала криле над побелелите им глави и бе отлетяла заедно с Мария.

— Отбий се у дома! — покани любезно Иоаким.

— Не, благодаря, бързам! Трябва да намеря Тертер м да приготвя войската за утре... Благослови ме, владико свети!

Той се наведе, целуна ръка на патриарха, прекръсти се набожно и тръгна. Високите му жълти ботуши тромаво стъпваха по влажните плочи. Някой познат го поздрави от страничен къщен рем, но боляринът не виждаше и не чуваше пак нищо. В ушите му още звънеше лицемерният упрек на Мария, която, както винаги, можеше да се шегува, хапе, усмихва и просълзява. — Лисица! — промърмори кастрофилактът на себе си, от което дългите му и сиви мустаци пошавнаха като на уловен сом. — Не знае уж нищо... А кой го праща?... Като че ли света Петка говори пред тебе, а не самият сатана!

Ох!... Желал бих да отворя портите на този разбойник Бърдоква само заради нея... Да я видя като настъпена змия как се увива и целува цървула му! Ех!...

Не само катастрофилактът, но и цялото богато и бедно Търново би въздъхнало от удоволствие и злобна радост пред картината на Марииното сгромолясване, за което страхливо беше помечтал боляринът Василий преди малко. Съществуваше една безгранична, но спотайвана ненавист към тази чужденка, която носеше под своята чародейна външност и власт всичките пороци на дявола. Мария всякога беше чувствувала тази омраза и ненавист към себе си. И без да се бои от нещо, тя отвърщаше на тия чувства със същата пълна мярка, без да пропуска удобните случаи да им докаже това. Търново за нея беше враг. С отмъстителен порив тя всякога се мъчеше да му докаже, че е и неин роб. Когато Бърдоква разказваше злобливо между своите съселяни преди година страхотната приказка за нея, той не казваше нищо повече от онова, което търновската мълва всекидневно доукрасяваше с все по-нови случки из живота на тайнствения и безнравствен Царевец. Но и Мария, от своя страна, като всички търновци и самия катастрофилакт, гледаше на общата опасност, идваща от тракийския бунт, двояко. Страхуваше се от неговата необузdana стихия, помитаща всичко пред себе си, и едновременно я очакваше със скрития пароксизъм на своето необузвано въображение. Всичко, което можеше да оскърби, унижи и смаже враждебното Търново, беше неин естествен съюзник, независимо от това, откъде идеше ѝ кое беше то. Също като в приказката за завистливия съсед, тя бе съгласна да ѝ се извади едното око с условие, че на врага ѝ щяха да извадят и двете. Тя знаеше вече по-добре от всички кой беше Бърдоква. Несъмнено, открит враг на короната ѝ, но едновременно и смъртна заплаха за цялата глутница боляри, князе и деспоти, които години наред бяха протягали хищните си ръце към тази корона. В своята непрекъсната ту явна, ту подмолна борба срещу това посегателство, изпъстрено с коварство и петна от човешка кръв, тя се чувствуваше напоследък уморена, изоставена и безсилна да продължи тази борба докрай. Над всичко отгоре ето че се беше появил още един недостижим за нейното отмъщение и власт враг — Бърдоква. Напоследък нейното чувство на самонадеяна жена, която познава цената си, често ѝ беше поставяло и безстидния въпрос — какъв беше той?... Млад, красив и юначен мъж

ли? — Сигурно! — си отговаряше тя самата. Един прост овчар, слязъл от планината като Месия и повел цял един народ, не можеше да не носи в себе си и обаянието над всяко женско сърце, та дори ако то тупти и под скъпа царска багреница. Никой в Търново не познаваше вече по-добре тайнствения и легендарен бунтовник от една жена. Рицар или обикновен разбойник, умен или прост, облечен в блестящи доспехи или още в овчарските си дрипи — все едно, в края на краищата той си оставаше и беше само едно — мъж! Ако Тих, болярите и крепостните стени се окажеха слаби пред безумната храброст и волята на този мъж, Мария се досещаше, че има още едно оръжие срещу него — очарованието на една жена... Кой би отказал любовта на една прекрасна царица? Хм!

Из залите и коридорите на палата се разхождаше свободно и лениво една опитомена мечка, която, излегната по скъпите килими, веднага се надигаше, щом усетеше Мариините стъпки или думи, за да я посрещне и лизне по бялата ръка, от чувство на привързаност към нея. Константин Тих не можеше да понася и се мръщеше пред тия мечешки сцени сред самия палат, но не намираше сили да даде израз на отвращението, което му причиняваха те. Той още се страхуваше и отбягваше мечката. Веднъж само той се беше поопитал да я отстрани от пътя си към работната стая. Той посегна към широкия ѝ гръб с патерицата си, но разглезеният звяр показва зъбите си с ръмжене и царят едващо не рухна на пода от вълнение и яд.

— Не е ли по-добре да махнем този звяр оттука? — намекна той след тази случка на царицата. — Идват хора чужденци, боляри и други гости и, гледам, всички се озъртат и пазят от него, като че са попаднали в гората, а не в палат. Страх ме е някой път да не направи някоя пакост на нашия Михаил... Помисли, Мария, върху това.

Царицата кимна отрицателно с красивата си глава и се усмихна:

— Нашият син ще стане български цар и затова трябва да свикне с мечките още отсега.

Тих почувствува иронията, но си отмина, накуцвайки, без да каже нещо, повече очарован, отколкото обиден от ловкостта, с която го жигосваше от време на време любимата му жена.

И сега във въображението на Мария незнайният Бърдоква не беше нищо повече от тази мечка, опасна и страшна, когато е още в

гората, но кротка и раболепна тук, в палата, пред най-лекия шум на нейните царствени стъпки... — Нека дойде!.

След посещението ѝ в патриаршеския дом Мария се прибра веднага в своята стая. Чувствуваше се уморена като от дълга разходка. Тя отхвърли леко тъмната си плащеница в ръцете на Ефросина и се отпусна в копринените възглавници на широкото съпружеско легло, полускрито между прозрачни и извезани с цветя и птици завеси. Във въздуха на горницата се носеше благовонният дъх на ливан. По стените, по тавана, и пода пламтяха ярките възбуждащи тонове на боите и позлатата по изкусни украшения, дърворезби, килими и плюшени дивани. Тежък полилей висеше на средата. В един от ъглите на стаята се виждаше грамаден иконостас от сребро и слонова кост, в дъното на който се тъмнееше бледият образ на божията майка. През стъклата на затворените полуготически прозорци се откриваха, едва забележими през леката мъгла, призрачните очертания на някаква кула и височините около Търново.

— Ефросина! — повика тихо Мария. — Доведи ми детето!

— Сега, честита царице!

Полулегнала, Мария откри очи и тъжно се усмихна подир нея. „Честита!“... Как странно и предизвикателно като обида звучеше всякога това изтъркано и вехто българско обръщение! Да живееш между зверове и да се превърнеш самата по необходимост на звяр, на убийца; да не можеш спокойно да заспиш ноще пред страха на вероломството и дебнещите преврати; да лъжеш и се преструваш до погнуса; да слушаш всеки ден мълвата за собственото си падение и грях, и цялата тази грамада от нещастия да накичиш с думата „честита“ — е, това беше вече истинско богохулство!... — Ефросина, Ефросина, колко пъти съм ти казвала поне тука, когато сме сами, да забравиш тази дума... Ти си хиляди пъти по-честита от мен и всички останали в този студен като гробница дом, защото си само слугиня и душата ти е чиста като изворна вода. Ти нямаш друга грижа и мисъл, освен да ми прислужиш, да ме изкъпеш и утешиш; да ми бъдеш вярна дори и в греха и всичко това заради твоята моминска прикя и тихото ти брачно бъдеще с някой протокелиот или млад севаст!... Колко си щастлива, моя мила!...

Царицата въздъхна дълбоко и се повдигна между възглавниците. По нежно бледата кожа на лицето ѝ блесна самотна сълза. Тя я отри с

пръст и обърна глава към вратата. Там, на прага, мълчаливо се бе изправил малкият княз Михаил. Облечено в дрехите на паж, синеоко и русо, около тринадесетгодишно, момчето очакваше да бъде повикано от майка си. Мария го изгледа безмълвно и продължително. Гърдите ѝ се повдигнаха от въздишката на дълбоко вълнение. — Всичко е за него! — мина през съзнанието ѝ мисълта за майчинската ѝ саможертва. Тя разтвори прегръдката си и едва тихо изстена:

— Ела, скъпи мой!

Князът приближи. Тя го притисна и зарови жадно устните си в светлите къдри на главата му. Плачеше. Отдавна не беше давала такъв изблик на натрупаната си мъка и сълзи. Нямаше и пред кого друг да стори това, освен пред единственото и свято нещо, което ѝ беше останало в живота — детето ѝ. Освен с Ефросина, само с него тя можеше да размени чувства на искрена човешка обич и страдание.

Малкият княз повдигна плахо сините си и кротки очи.

— Защо плачеш, майко? — запита той по гръцки, което се случваше винаги, когато ставаше нужда да се размени някоя сръдня или съвет. Майчиният език беше по-сладък и по-звучен от недодяланата българска реч и с него по-лесно се издаваха чувствата на мъката и радостта.

— Нищо, нищо, мое дете... — притискаше тя до гърдите си още по-силно детето.

— Обидиха ли те?

— Не, не...

— Да не е болен татко пак?

— О, не, не! — хълцаше тя.

Князът обърса с ръце мокротата от нейните сълзи, които се стичаха по челото, страните и шията му. Смутен от нестихващата скръб на майката, той напрягаше безпомощния си детски ум, за да отгатне причините на нейната дълбока тревога.

— А-а... — извика леко той и се чукна с върха на пръстите си по челото, като да беше направил някакво откритие. — Зная!...

Мария млъкна, спря тихото си ридание изведнъж и притегли русата глава на момчето до своето зачервено и мокро от плач лице.

— Какво знаеш ти? — задъхано попита тя, като го олюля леко.

— Страх те е! — каза нерешително и с детско простодушие князът.

— От какво?

— От Бърдоква...

— Ти откъде знаеш?

Михаил махна победоносно и весело с ръка. В този миг той беше вече сигурен, че е разрешил сполучливо гатанката на майчината му скръб.

— О-хо, войниците ми разказват всичко... Мария сви леко веждите си.

— Но ти пак си губил времето с тях... Е, нищо, нищо, не бой се! Няма да ти се сърдя сега... Та за какво ти разказват войниците?

— За Бърдоква — каза предпазливо князът. — Цели приказки... Вярно ли е, майко, че той бил толкова силен и юначен, та можел да бутне само с рамото си стените на Търново, ако поискал? Има ли и такива хора?

Мария мълчеше сломена. Онова, което нейните шпиони бяха закъснели да ѝ донесат, най-важното за момента, детето неволно ѝ го казваше, без да подозира, че изнасяше първо чистата истина за могъществото на незнайния Бърдоква пред нея. Страшно! Най-верните войници, които бдяха и ги пазеха по входовете на самия палат, предричаха и очакваха като пияни вече славата и утрешната победа на най-големия царски враг.

— Вярно е! — отвърна Мария на княжеския въпрос.

— И бил много страшен?

— Това не знам... Ще видим... Мълчи и не говори вече за това... Иди си...

Тя изпрати княза с милувки до вратата и остана пак сама до късно, потънала в своя тревожен свят от мисли, за които времето сякаш не достигаше вече. През този ден тя не прие при себе си никого, нито царя, който я беше потърсил за нещо, нито дори Ефросина, която я беше молила на няколко пъти през заключената врата отвън с храна и вода.

Една седмица по-късно, когато в студената мъгла на ноемврийския ден посрещна бойната колесница на Константин Тих, цялата опръскана с кръв и вътре безжизненото тяло на своя цар, промушен на няколко места от меча на подгореца Ристак, Мария прехапа до болка бледите си устни, но не заплака. Тя усети върху себе си стотиците погледи на уплашените сановници и разбити безславно

боляри, които дебнеха злорадо цялата сцена на нейната скръб. Мария се въздържа, надви и този път. Тя разбираше тия погледи на врагове и за нищо на света не искаше да приеме тяхното отмъстително, лицемерно съчувствие. Те не бяха още разбити боляри и войводи, о, не!... Още утре те всички щяха да наведат глави и да целунат царските сандали на Бърдоква и изсипят всичката кал на своите грехове върху нея, отхвърлена и развенчана царица.

— Подлеци! — стисна бисерните си зъби Мария, като целуваше студеното чело на мъртвия цар и мислеше за своите врагове.

— Свършено е и с тебе! — й подшушваше безгласно и злорадо малката болярска тълпа около нея.

— Не още, не още! — им отвръща, без да ги погледне тя.

На другия ден цар Константин Тих беше погребан без шум само с църковните церемонии на скърбящия патриарх и без намесата на дворцовия протокелиот. По изричната воля на царицата нямаше никакви траурни шествия и гощавки. И когато мина последна за прощално целуване край царския саркофаг, тя направи това с такова величествено хладнокръвие и нов блясък на чудната си красота, че всички останаха като поразени.

— Студена като змия! — прошепна кастрофилактът, наведен към ухото на стоящия до него държавен логодет. Но веднага се сепна като пронизан от стрела. Мария го наблюдаваше и сякаш бе уловила движението и смисъла на неговата обида пред самия гроб на царя.

— Болярино! — кимна тя повелително с глава към него, след като надгробната плоча изхлопа и скри завинаги останките на Тих.

— Какво, милостива царице? — приближи към нея, олюлявайки се, кастрофилактът.

Високо и надменно, за да я чуят всички, и пребледняла от дълбоко, но сдържано вълнение, Мария каза:

— Донеси ми още днес символните ключове на Търново. Тази нощ аз ще ги поднеса сама в палатката на новия цар.

Сводовете на църквата „Свети четиридесет мъченици“ се залюляха като камбани над главите на присъстващите. Настъпи гробна тишина.

Патриарх Иоаким закри лице с ръцете си.

ОНИКСОВОТО ОГЛЕДАЛО

Търново отвори портите си с гостоприемството на победения и мнозина негови обитатели познаха в лицето на Бърдоква някогашния млад и прост пришелец, когото полумъртъв от студ и глад бяха прибрали измежду изсъхналите бурени и тръне край крепостната стена отвън и бяха нарекли отпосле Ивайло. Мълвата бързо подхвана това забравено име като нещо свое, роднинско; което принадлежеше по право на този град, както сега пък, наопаки, Търново принадлежеше на някогашния Ивайло. Този прякор и свързаното с него близко минало успокояваха донякъде разтревожените съвести. За голяма почуда на дружините навсякъде се слушаше само едно:

— Ивайло, Ивайло, Ивайло!...

Развълнуван и посърнал като болен, кастрофилактът Василий заедно с цялата многолюдна и блестяща в парадните си дрехи царедворска тълпа от боляри, чуждоземни посланици и търговци, богати и знатни първенци на престолнината, посрещнаха с наведени глави чутовното и дрипаво войнство на новото възходящо овчарско слънце. За тях по целия път, който водеше към Царевец, и чак до подвижния мост при входа му се трупаше хиляден народ от граждани, войници и бегълци от вчерашния бой срещу Бърдоква жени, деца и цялото простолудие от низините на града и близките извънкрепостни селища. Същите люде, същите тълпи, които само преди три дена се сърдеха на царицата, че им беше отнела възможността да видят и изпратят погребалната ракла на Тих, сега с най-различни чувства и догадки посрещаха неговия убиец и вероятен заместник на трона. Не се виждаше само височайшата вдовица.

Кастрофилактът и патриархът, очевидно смутени, се отделиха от общата тълпа на посрещачите, застанаха по средата на пътя и спряха пред жребеца на Ристак. Облечен във великолепно татарско облекло и въоръжение, с надменна стойка на победител, подгорецът яздеше бавно и тържествено на десетина стъпки пред челото на колоната. Той имаше външността на един действителен татарски хан. Според обичая

поднесоха му за добре дошъл хляб и сол върху златен поднос... Ристак спря нехайно коня си, за да го понастигнат, погледна косо скъпоценния поднос и поклати намръщено глава.

— Не съм аз! — процеди той под мустак, като се обърна и посочи с очи сред следващата го група от прославени тракийски войводи неузнаваемата и проста воинска фигура на Бърдоква.

Настъпи кратко смущение. Кастрофилактът и патриархът се спогледаха в смущение и пристъпиха отново към посочения между войводите. Натруфени един до друг с пъстри и чудновати одежди, шлемове и ризници, те бяха повлекли върху яките си плещи цялата музейна галерия от оръжия и дрехи чак от Крумово време досега. Единствен Бърдоква оставаше все още незабележим в сянката на тия рицарски вкусове и нови знаменитости.

Бърдоква се усмихна, наведе се от коня и протегна ръка към златния поднос. Ала месемврийският войвода Калистрат, някогашният злополучен любител на тежките търговски платноходи по морето, го предвари. Той ловко измъкна малката бяла погача из самите ръце на Бърдоква.

— Не бързай толкова! — му забележи, наведен от коня си към него, Калистрат. — Ако си гладен, в палата все ще намерим нещо посвястно за ядене... Откъде знаещ с какво са посолили тая дяволска просфора? Ще я дам на някой от тях, да я опита по-напред!...

Бърдоква кимна глава, че го е разбрал, и бутна коня си напред. Кастрофилактът чу и разбра обидния им разговор, наведе глава и заедно с патриарха отстъпи настрана от пътя.

Новото войнство не прие тяхната церемония на посрещането.

Денят беше ясен и хладен. Високо на юг, над Хемуския масив, проблясваше студеният диск на слънцето, бледо и далечно в своя къс зимен път из сивомлечното небе. По възвишенията на града се диплеше главоломната архитектура на търновските царе и майстори от оноза време. Какво ли не се виждаше и срещаше по тия прочути хълмове и хълбоци под тях, в дъното на които се провираха причудливите завои на синята и пълноводна Янтра. Сивокаменни палати, позлатени църковни кубета, високи камбанарии, пъстри дървени болярски и сановнишки дворци, знатни домове на богати търновци и чужденци, казарми и стотици малки болярски параклиси със златки кръстове върху тях — всичко това се трупаше в живописно

безредие, едно върху друго, между крепостните зидове, кули и бойници. Това беше царстващият град. Веднага и рязко в подножията му се откриваше като поразяваща противоположност другата, опаката половина на това великолепиe — бедната низина на неукрепения град с неговите сламени покриви върху къщите, бордеите и одимените селски хижи. Там живееше простолюдието, което даваше войниците, слугите, работниците и аргатите по височините над него. Една столетна жажда за подражателство на византийския и средновековен блясък на прочути чужди столици и царства тука беше получила само своето бледо отражение и се преливаше сега в жалко съжителствуване с вездесъщата българска бедност и овчарски бит. Ала въпреки това Търново беше приказен град. Онова, което човешката ръка и честолубие не бяха успели да доизградят и постигнат с гениален замах, природата щедро и романтично допълняше в него. Като царствена корона Царевец блестеше над всичко. Затворен горе от пет железобковани врати, той издигаше високо върху стръмния пояс на скалите зъбчатите си зидове и кули, изрязал върху синия фон на простора профила на един суров, но величествен български акропол.

Сега навсякъде из улиците, в палатите и хижите на града шумеше Възбуждението от влизането на Бърдоква. За късо време, още през същия ден, казармите, кулите, стражевите помещения и постове приеха смяната на новата народна войска. По кръчмите над Янтра и виадуците над нея, във франкекия, европейския и другите населени придатыци на Търново забръмча глъчта и песните на разпуснатите дружини, ознаменуващи с веселие своята най-голяма и върховна победа. Отвсякъде бликаше възбудата на самочувствието и радостта. Бързи пратеници на Лаконас бяха догонили дружините пред самите врати на града с новината, че и той, леко отхвърлил византийските отреди от Родопи, се готвеше за връщане с цялата си войска по пресните дири на Бърдоква към Търново. Но Бърдоква очакваше още изненади оттам и затова отговори на Лаконас да не бърза.

Деморализираното и бито опълчение на болярите Тертер и Смил, куманските наемници на Тих и войниците по професия бързо се нареждаха и приютяваха под бунтовното знаме на новите господари на българската земя.

А за Бърдоква действителността на събитията и животът му започваха да текат вече като причудлив сън. Той усещаше, че губи

връзката с преживените дни на миналото, препълнени с напрежение, и трудностите на борбата, със съмненията и надеждите, в които беше изчерпал сякаш всичката мощ на своя дух. И ето че сега изведнъж той като че заспиваше, подмамен от умората и щастливите съновидения, с които го посрещаше в Търново вярната му съдба. Не можеше да бъде и друго, когато един овчар ставаше цар. Ако някога старецът Вукол, развълнуван от суеверието си и чудноватия сън на своя син, го беше отвел в скита на отца Данила, за да узнае какво му приготвяше орисницата, какво оставаше сега за сина, когато този сън оживяваше, ставаше истина! Ласките на съдбата смущават човешкото сърце също както и ударите. Целият къс път на Бърдоква из Търново, народната почит и радост и късните зимни цветя, който поръсваха гърдите и пътя му; скърцането на тежките вериги, които спуснаха пред него подвижния мост за Царевец; тремове на палата, където, изправена във всичката си богинска хубост, го причака най-прекрасната вдовица на света като свой завоевател и господар — всичко това го заставяше да пребледнее от възмущение за пръв път след толкова битки и опасности в своя бурен живот. Цялото Търново разбра, че суровият и необуздан победител влезна в палата утихнал и победен. Богатите и царедворските хълмове отдъхнаха, поуспокоени от нещо. Вместо нова буря над града се разля тишина.

Едва когато остана сам в работната стая на самодържците в палата, Бърдоква като че се пробуди и дойде на себе си. Притиснат от тежкия и внушителен разкош на обстановката, първото нещо, което срещна вниманието му там, бяха застиналите погледи на неколцина мъртви царе, оживели в багрите на фреските по стените на малката зала. Той любопитно ги изреди и грижливо потърси нещо между тия студени образи на миналото и величието. Макар и мъртво, това величие продължаваше още да блещука в безсмъртните бои и линии на венецианския художник, който ги беше пресъздал като скъп гост и любимец на Константин Тих. Бърдоква ги отмина бавно с погледа си. Той се обърна и неволно спря пред голямото, почти колкото неговия ръст, масивно ониксово огледало и трепна. Никога досега той не беше виждал своя двойник с такава поразителна живост и подробности. Досега той се познаваше само от мътните отражения на тихата речна или дъждовна вода на локвите, наведен над тях, за да се напие, без да беше предполагал, че има такива чудеса по света, пред които човек

вижда не само себе си, но сякаш и цялата си душа. Бърдоква се изглежда със съсредоточено любопитство. Той се проучваше. Млад, мъжествен и мургав, върху него стоеше още наслоеният прах на похода. Овехтялата му стара Ивайлова шапка, мръсна и съдрана от времето и боевете, кожената му дреха, калните мешинени ботуши и цялата му външност на орфан войник съвсем се губеше в резкия контраст не само с царствената обстановка, сред която се беше изправил, но и със самия него. Редом до своя двойник в огледалото той видя през рамото си студения и намръщен образ на гръкоубиеца Калоян от насрещната фреска. С тежък боен шлем, метална ризница, изпъстрена със скъпи цветни камъни, плътни панталони походни ботуши, той беше изтеглил живо от ножницата си своя меч, като че ли ей сега щеше да заповяда нов страхотен поход към Варна, Солун или Ниш. Царят също гледаше най-новия гост на палата. Бърдоква повдигна леко вежди от това съпоставяне между живите и мъртвите, почеса се по тила замислено и обърна глава. Някой предпазливо и тихо се подкашля край него. Без да усети кога и как е влязъл в стаята, той видя срещу себе си, свита в раболепен поклон, изящната фигура на дворцовия протокелиот.

— Какво искаш? — запита Бърдоква, развеселен донякъде от гъвкавостта на този непознат човек, който се чупеше пред него като пред икона.

Протокелиотът се усмихна също, боязливо и угодно.

— Ще позволи ли високославният... войвода да го попитам дали не желае да смени походното си облекло?

Бърдоква го изглежда малко подозрително, помълча и поправи мустака си.

— Ще позволи, ще позволи! — отвърна той, затруднен от нещо. — Само че слушай какво, байно... мене тия дрехи ми са всичките!...

— О, господарю! — се прегъна още веднъж протокелиотът, видимо поласкан от свойското обръщение на войводата. — Аз ще намеря всичко необходимо за милостивия господар... Само докато се той окъпе, моите шивачи ще приготвят всичко!...

— Не е лошо, не е лошо! — издума подгорецът, като хвърли крадлив поглед към стената на фреските. — Е, прави каквото знаеш! И без това не съм се преобличал, откак съм излязъл от дома... Ами ти кой си?

— Протокелиотът...

— А-ха!... Сигурно си грък тогава... Хм! Нищо! И аз имам един като тебе в дружината, Калистрат, слушал ли си за него?

Протокелийотът сви рамене:

— Не, господарю!

— Ще го видиш. Юначен човек. Струва повече от цяла Византия. Разбира отлично от монетните работи и много му се иска, още преди да дойдем тука, да стане държавен ковчезник, но... ще видим!...

— Твоя воля, господарю...

— Така... Значи ти си домакин тука?... Е, дай ми тогава да се преоблека с нещо, но без тия ваши платове. Струва ми се, че пречат на ръцете, пък и неприлично е. Не съм свикнал. Всички вие ми приличате на жени в тях... Хайде, води ме!

Бърдоква тръгна след него, навел глава. Тази вечер той приемаше с най-различни чувства неизбежната мъка от своето външно преображение. Съзнанието, че цялата тази игра е една дълбока необходимост за неговото дело и за съдбата на дружините, го успокояваше. Той не виждаше друг път. Тих си отиде, пометен от бурята, и неговото място върху Царевец чакаше своя заместник. Вдовици като Мария имаше Много, но никъде нямаше царство без цар. Бърдоква разбираше добре, че стотици бяха ръцете и надеждите, които се протягаха вече към остарелия скиптър на българската земя. Знайни и незнайни боляри и деспоти, чуждоземни князе и стари завоеватели не спяха от дълго време насам. Повечето от тях, вярваха, че в края на краищата бунтът не ще бъде нищо друго, освен едно разчистване пътя на техните стари и нови, открити или подмолни стремежи, отправени към престола. Ония, които бяха дебнали Тих, сега неминуемо щяха да заговорничат и срещу Бърдоква. Макар и изместена от своето старо русло, борбата щеше да продължи. Всяка чужда ръка, която би успяла да сграбчи царската власт, най-напред щеше да удуши него, дружините му и народната свобода. В онова време на безогледен политически разврат, цъфтящо сплетничество и съзаклятничество, на непрестанни домогвания до короната нямаше търновски войник, който да не знаеше какво би очаквало Бърдоква, ако той отстъпеше една крачка назад, — Лобната скала!

Но затова пък той и не мислеше да отстъпва. Със същата вродена прозорливост и съобразителност, с която беше посъветвал Лаконас неотдавна да вдигне редом до своето алено българско знаме и конската

опашка на татарите, той щеше да воюва и отсега нататък в безкрайната битка с многоликите врагове на народа си. Какво от това, че косите на мазния й раболепен дворецов протокелиот, когато той остане сам между своите доверени клюкари, настръхват от ужас и отвращение пред сцените на мирното подгорско нашествие из палата? Какво от това, че Ристак, Ципор и други, след като обходиха всичките зали, покои и тремове на царския дом, се установиха на зимна резиденция всеки по вкуса си и кой къде намери, по-близко до Бърдоква, та даже и в спалнята на Тих! Оставаше още да си вържат и конете в тронната зала като в яхър!... Нищо. С кръвта и героизма си срещу враговете всичките бяха заслужили тази чест повече, отколкото хромият гъркоман и цялото му византийско сбирнище, заедно с мечката им. Преди още да влезе тука, Бърдоква беше коронован в душата на своя народ. Един призив, една негова дума събираше веднага неизброимите тълпи, готови на безподобни саможертви за своя, за родния водител. В битките той беше видял с очите си издъхващи воители, които свършваха с благословия към него само защото тяхната обща борба им беше дала възможност да умрат като свободни хора. Кой щеше да брани тази скъпо извоювана свобода отсега нататък? Никой друг, освен пак той и те...

Ала в тия дни, когато вълните на тази величава борба плискаха подножието на трона, който го очакваше, Бърдоква се усещаше уморен. Нещо непредвидено и неочаквано се беше случило в неговия живот. Със същата изненада, с която се видя изправен за пръв път пред ониксовото огледало, загледан в себе си, в своя суров свят от воински чувства и мисли, той откриваше между тях и нещо Друго. Като пролетно пробуждане в планината там беше поклънало неусетно едно ново, непознато досега чувство и беше разцъфтял образът на първата жена, на Мария.

Как отмъстително се шегува понякога съдбата с човешкото сърце!

Дошло беше време Мария, символът на коварството и грехопадението, която преди години с толкова ненавист ругаеше и той из Подгорието, да му се отплати със зашеметяващия удар на своето непобедимо обаяние.

Още през онази нощ, в която видя и посрещна своята най-нова и знаменита поданица пред палатката си край Търново, за да приеме от

нея не само ключовете на града, но и чувствата ѝ за вярност, той почувствува нейната сила дори и в унизителния поклон, с който тя пристъпи към него. Облечена в траурните дрехи на царстваща вдовица, с надменно-скръбен поглед тя отметна прозрачното було от лицето си сякаш за да види по-добре онзи, от когото идваше нещастieto ѝ. Бледа и вцепенена от страх, Ефросина трепереше зад нея с подноса на ключовете.

— Ето, войводо, ключовете — подзе Мария с ясен алтов глас, без да снесе очи от Бърдоква. — Вземи ги! Тях ги е държала винаги ръката на по-силния. — Ти победи!... Угодно е било на бога да бъде така. Ако моят цар от неблагоприятие те посрещна с меч, аз сега ти поднасям маслинената вейка!... Ела с мир!...

— И без това щях да дойда! — отвърна Бърдоква, разкрячен. Пред нея и сложил нехайно дланите си върху дръжката на своя прост меч.

Без да се смути, Мария поклати опечалено глава.

— Вярно е! — въздъхна тя. — Но казват, че чистите от трупове и кръв пътища са най-късите и добрите, към върховете на славата. Никой не знае, както не знаеше и царят, какво му носи последният миг. Всичко е временно, само Търново е вечно... И защо трябва да се разбиват стените, когато и най-силния го очаква една гостоприемна врата?

— Благодаря ти! — отвърна студено Бърдоква. — Не очаквах да сте толкова гостоприемни. Благоуразумието не е лошо нещо, когато няма какво друго да се прави.

Той се замисли и напрегна всичките сили на паметта си, за да не изпусне нещо в ловкото словоизлияние на тази хитра жена: Тя сякаш бе дошла при него не за друго, а само да обезоръжи отдалеч неговата стара омраза и нестихнал още гняв от последната битка с Тих.

— Ами защо ти дойде сама при нас? — запита, нарушавайки тежкото неловко мълчание, той. — Да не са се свършили катастрофилантите и велможите на Търново, та не виждам никой, от тях подир тебе?

— О! — промълви с обнадежден от нещо трагичен глас Мария. — Тяхната омраза към теб, храбри войводо, не им позволява да сторят още това. Ти ще се убедиш в моите думи, запомни ги! Заради короната, която аз цял живот пазех от тях за детето си като от разбойници, те

няма никога да ми простят, нито на мен, нито пък на теб, който им я измъкваш почти из самите лапи... Подгонена от тяхната омраза, аз дойдох сама тука не за някакво коварство, а за да потърся твоето покровителство над една беззащитна пленница.

— Искаш, да те изпратя във Византия ли?

— Не. Там ми се сърдят.

— В манастир ли?

— Не съм и за бога.

— Ами какво ще правиш тогава?

— Не знам. Жал ми е за детето. Не желая нищо друго, освен да остана в Търново, макар и робиня.

Бърдоква наведе глава. Отново настъпи кратка и студена тишина, в която неговият ум се люшна като в безизходна мъгла. Смълчалите се и изправени край него в тържествено-неми стойки войводи не смееха да помръднат. Пред тях стояха живите символи на двата свята, техният и другият, срещу който бяха тръгнали. Една нова непозната битка без вик, стонове и кръв се водеше не само пред тях и вратите на Търново, но и пред бъдещето на техния народ. Врагът беше слаб, уничително безпомощен, търсеше милост с всичките сили на своето Майчинско и женско очарование, но затова пък беше и опасен. Със своето нещастие той печелеше място в тия груби, първобитни и не всякога жестоки войнишки сърца. Отпуснали брадясалите си и прашни глави, Бърдоква напразно се опита да срещне техните погледи. За пръв път, в тази тиха сърдечна битка, те го изоставиха сам.

— Добре! — продума той като на себе си. — С една пленница аз не мога да постъпя другояче, освен както поиска тя. Иди си!

И с тържествен екскорт от двадесет свои конници той я изпрати обратно към близкото Търново, в което влезна с дружините си на другия ден.

„Може да потрябва за нещо!“ — беше отговорил той през същата нощ на предпазливото запитване на Ристак... че по-добре би било, ако изпратеха тази странна пленница, на Палеолога. В какво и защо можеше да потрябва, и сам Бърдоква нямаше още ясна представа.

От първата си среща с нея той долавяше нещо, което го бе поласкало. Отхвърлила своята горда непристъпност, Мария идваше да го посрещне като равен ней човек и нещо повече, да търси неговото покровителство. Дали зад всичко това не се криеше някаква хитрина и

примка, щеше да се види занапред. Не по същия ли начин някога, с лицемерна сърдечност пред олтара, тя беше прегръщала видинския деспот Яков Светослав, когото тържествено осинови, макар и по-стар от нея, за да нареди отпосле, когато ѝ се видя неудобен за нещо, да бъде убит по нейна воля? Кой знае! Може би Ристак беше по-прав в опасенията си от великодушието или слабостта на своя войвода, но все пак смешно беше да се бои човек от една жена. Трябваше да се внимава и бди с широко око, както бе посъветвал сам той Лаконаса при брега на Марица.

Едно чувство на състрадание, намерило място в едно голямо сърце, понякога и нищо друго, освен лъхът на обич.

Затова пътят на Бърдоква до Царевец премина като в сън. Затова и цялото насилие на протокелиота от банята до новите болярски дрехи, които му облякоха дворецовите шивачи и естети с нескривано ласкателство и ахкане от възторг, той понесе стоически, за да стигне на другия ден до вратата на горницата, в която го очакваше Мария.

И ОВЧАРЯТ СТАНАЛ ЦАР

Всичко, което се случи отпосле в Търново, беше отбелязано във вехтия ръкопис на нашия безимен летописец, дето като в чудна стара приказка се разказваше това:

„... И след като византийският император бе научил, че Бърдоква е влязъл победоносно в Търново, той се смути и замисли още повече от грижата за онова, което ставаше в неспокойната земя на българите. Смъртта на Константин Тих, добър и изпитан приятел на василевса, го наскърбяваше дълбоко, Палеолог посрещна тази новина с такова вълнение, сякаш беше паднала във вражи ръце не една чужда столица, а самият негов Цариград. Неспирният възход на овчаря го подсещаше за тежките дни на Византия от Калояново време. Бърдоква ставаше все по-опасен за всички и най-много за него. Той предвиждаше и очакваше неговото коронясване за цар на българите, познаваше вече и силата му и затова реши да опита още два от най-добрите си изпитани начини, за да обезвреди този опасен нов съсед. Най-напред, чрез свои тайни доверници в Търново, той предложи на овчаря да го признае за цар, при условие, че ще се съгласи да влезе в брак с дъщеря му Ирина... Ала Бърдоква с груба насмешка отхвърли императорската сватовщина и великодушие. Тогава, уязвен от унижението, за което си беше виновен сам, упоритият император се реши на другото. От прозорливост и тъкмо за такива случаи той беше запазил и отгледал като крехко цвете в своите дворци един истински български княз — Йоан-асен, син на Мицо, някогашния злополучен съперник на Тих и също така гръцки храненик. Палеолог се досети, че е дошло времето да си послужи с този забравен от всички съмнителен претендент за търновския престол. С неочаквани почести и тържества той го измъкна из сянката на неговото забвение, ожени го за злополучната си дъщеря Ирина, провъзгласи го за български цар под името Йоан-Асен. III и със силна войска го изпрати към Търново. Ала лукавият император бе закъснял и този път. Няколко седмици по-късно той научи с горчиво разочарование и припадък на гняв едновременно за възкачването на

овчаря на българския престол под името Ивайло и за венчаването му с неговата лицемерна и двулична внучка Мария, вдовицата на убития цар Константин Тих. Най-много Палеолог се сърдеше на нея. Заради короната и любовта на един размирен варварин, върна на своя разюздан нрав, тя беше още един път осквернила всичко — своята императорска кръв, династичните традиции на василевса, родината си и дори самия Палеолог, макар и бог сам да беше подсещал за един такъв зет. Уплашен и сломен, от всичко това, той върна Йоан-Асен обратно, отлагайки войната за по-сгодно време и потърси цътрудничеството на могъщия татарски хан Ногай срещу враждебното Търново на цар Ивайло.“

Така завършваше старият летопис, без да бъде довършен. Времето или смъртта бяха сложили неговия внезапен край. А есента и зимата на 1278-та година отминаха неусетно, топли и меки. Над Търново беше легнал първият сняг, не закъсня ялата зима. Върху покривите, кулите, кубетата и високите, звънарници блестеше на студеното слънце белият плащ на града. Залян от дълбока манастирска тишина, той сякаш беше заспал в полудрямката на едно, продължително съзерцание, отправено към смълчалия се Царевец. Какво ли не беше виждал този чуден град? Падение и робство, величие и блясък се бяха сменяли едно след друго като в сън. И в тази държава, варварска за чуждестранната хула, чиято столица беше между Дунава и двете морета на изток и юг, беше протекло едно минало, преляло не само със суровите и жестоки бури на борбата за свобода и независимост, но и на най-нежните балади на човешкото сърце. Тука един беловлас Царевецки samodържец, клокотнишкият победител, надмогнал преизподнята на всички предразсъдъци, се беше влюбил в една седемнадесетгодишна девойка, дъщеря на пленения и ослепен от него епирски владетел Комнин. Той се венча за нея и довчерашната робиня сложи на красивата си глава царствената диадема. Въпреки огромната разлика в годините, младата и прекрасна Ирина му приличаше. Тя му отвърна със същата знаменита любов, защото не виждаше по-прекрасен кумир никъде другаде, освен в сърцето на своя възлюбен старец. Търново не можа да я разбере тогава и по-късно ѝ се отплати със своята ненавист и омраза. Сега в същото място на тази омраза беше Дошъл редът на Мария. Само един прие и отвърна с взаимност на тази втора Магдалена: новият цар Ивайло. В деня на

високата сватба търновската мътва засъска като настъпена змия. От митрополитската черква, където се извърши тържественият обред на бракосъчетанието, тя пропълзя по богатите трапезицки домове, по улиците и низините на града, за да остави своето отровно и разложително жило Там, където беше и умишлено насочена — в дружините на довчерашия Бърдоква. Хитри и подмолни, вечните врагове на Царевец, а сега и на Ивайло, познаваха от дългия си опит изкуството и силата на клюката и ревниво се бяха хванали пак за това оръжие. Във венчаването на Ивайло с Мария те виждаха с отчаяние завършека на една победа над тях и тържеството на своя враг, но те не бяха хвърлили още оръжието си и търсеха уязвимото място на тази победа. Отхвърлени и станали излишни, бивши царедворци; сплетници и шпиони, огладнели и лишени от милостиня всевъзможни калугери, прогонени от манастирите Патриаршески пипала и преоблечени боляри заспиваха в тъмнините по кръчмите, домовете и свърталищата, между простодушието войнство на Ивайло, за да подшушнат с доброжелателска загриженост и лъжлива тревога, че народните работи не вървят вече добре. Простодушните или пияни войници ги оглеждаха отначало предпазливо, крадешком, почесваха тиловите си, без да ги сърби нещо там, и нерешително запитваха:

— Че защо да не върви?... Бихме татарите, гърците и болярите и ето че сега и свой роден цар си имаме... Комуто не харесва, да върви при Палеолога!

Ударили на камък, тайнствените недоволници не слагаха оръжие.

— Царят ни е добър, народен, нека го поживи бог, но не е вече същият, както беше някога!... — поклащаха те опечалено глави.

— Хайде де!...

— Стана нещо, въздишаха смутителите. — Откак се венча с тая проклетница Мария, Ивайло не е вече нашият някогашен Бърдоква. Забрави ни той нас заради една гъркиня... Та видели ли сте го от два месеца вече да се покаже някъде между нас? Не!... Възгордя се той, яде си и пие там, горе, в Царевец, милува змията, като че ли се е родил не в подгорските колиби, а в самия палат... Забрави той, че си проливахме заедно кръвта за правдата и против царя... Не можем да помиришем вече при него. А татарите, казват навлезли в Нашата страна и направили Преслав на пепел. Пищи земята ни отново от тях, а няма вече кой да ги прогони. Царят си свърши работата, ожени се и

стига толкова. Който иска повече, нека върви и се бие, където ще! Нему е добре и тука при гъркинята!

Такива разочаровани народни доброжелатели които не бяха помирисвали битките, се явиха много и навсякъде, за да протръбят в съзнанието на отдъхващите борци, за някаква намислена измяна на Ивайло към тях. Внимателният Ристак беше успял да пипне за гушата няколко такива недоволници и направо, без да пита никого, ги беше хвърлил направо в мътните води на Янтра, Но змията не се свършваше с това. Отровата на разложението намираще все по-нови и нови пътища и средства. Тя успя да проникне като тиха сянка на разложена леш навсякъде. Той пръв усещаше опасността, която идваше от това. Загрижен, той намекна веднъж на Ивайло:

— Умориха се вече момчетата от лежане, царю. Преобръщат се като котки край огнището от едната страна на другата, подпухнаха от ракия и за глупости започнаха вече да мислят...

— Какво искат? — запита Ивайло.

— Нищо... Ръмжат за нещо, и те самите не знаят за какво... Забравиха ни, думат, нас, царят и войводите!...

Ивайло се засмя:

— Нищо... Така се почива.

Но останал отпосле сам, той се замисли върху думите на Ристак. Ивайло познаваше душата на своя народ, буйна издънка от който, бе и самият той. Сраснал с него в борбата, той познаваше мястото, което беше заел в тази обща душа. Само една дума, един негов призив събираше безчетни тълпи от настръхнали люде, готови на невиджана саможертва за него. Той бе видял с очите си през изпитанията на битките хиляди поразени войници, които издъхваха с благословии, отправени към него само защото им беше дал възможност и посочил пътя да умират като свободни хора за своята бащиния, Спомняше си и за трескавите очи на насечения Годун, който цяла неделя се беше гърчил в адски мъки и не можеше да издъхне докато не видя над себе си своя скъп другар и войвода. В тази необятна, детинска още душа на неговия народ, нямаше друга обич нямаше. Тая обич търсеше навсякъде, пазеше и скъпеше като кумир и го ревнуваше от всичко, което можеше да го отдалечи, макар и за миг, от него, Ивайло трябваше да бъде неин и само неин. Сега всички те, от дружините, от близки и далечни краища на освободената земя, мразеха Мария не за друго, а за

това, че тази прелъстителна жена, останала като самотен призрак на един издъхнал враждебен свят, нанасяше последния си удар срещу мръсните свинари, като открадваше сърцето на техния верен син Ивожд. И без предпазливото откритие на Ристак Ивайло беше имал вече случая да чуе първия народен упрек от устата на Данил, пристигнал неочаквано двадесетина дни след тържествата около сватбата му с Мария. Патриархът, неразтрошилите се още архиереи, дошли от своите далечни и близки епископства из страната, за да присъствуват и подпишат знаменития акт на коронацията и бракосъчетанието, болярите, сановниците и цялата хилядоглава търновска каста на предишното величие, всички видяха с нова почуда още една главоломна изненада... Един кирлив и дрипав отшелник в шаячно расо беше посрещнат в Търново от дружините и самия цар като някаква императорска особа, за която никой не беше подозирал досега нищо. Седнал в широка волска кола от Вуколовските колиби, увит в кожи, за да не се вкочани из дългия път през Хемус старецът влезна в града, посинял от кашлицата и пневмонията, която го беше сграбила из пътя. Вратите на крепостта се отвориха парадно й тържествено като пред висок гост; Дружините отложиха калпаци и се прекръстиха благоговейно пред скромното шествие на простата и самотна волска кола. Безбожните воеводи правеха същото. Един след друг те се навеждаха да целуват костеливата и трепереща ръка на отшелника и най-послед пред Царевец се наведе и царят. Старото Търново гледаше смаяно и се Питаше кого носеше тази жалка волска кола?... Още някой самозван патриарх ли, папа или нов светия на бунта? Никой още не знаеше, както и не узнаха по-късно, защото пак тъй набързо си замина непознатият старец още през същата вечер самотно към далечния Даниловий дол. Само в ушите и създанието на новия цар останаха да звънят, като ехо от камбаните на Възнесенската черква, задъханите думи на избягалия отново отшелник. Още с известието, че отец Данил пристига в Търново, заедно с радостното чувство, че Ще може да види отново Подгорския светец по-близо до себе си, Ивайло се сепна от ново парливо предчувствие. На два пъти преди това той беше поканил чрез свои пратеници стареца да дойде и му гостува в Търново, но старецът по свои съображения упорито му беше отказал. Това не учудваше царя, тъй като му беше известно от по-преди отрицагелното отношение на отшелника към вътрешната и външна страна на неговия

възход към престола. Затова усмихвайки се, той не се изненада, от отказа му. Но когато отец Данил съвсем неочаквано и сред зима пристигна с калната си колесница, полужив от треската на простудата, Ивайло неспокойно долови причината за това посещение, равно на подвиг за немошните сили на стареца. Той го прихвана под мишниците леко, внимателно, за да не падне от изтощение и слабост върху мраморните стъпала и подове на палата, въведе го гостоприемно вътре и го покани да седне със същото чувство на уважение, като че ли канеше не друг, а живата памет на баща си Вукол. Ала старецът, подпрял се немошно върху своя дрянов кривак, поклати отрицателно глава. Той огледа с блуждаещ поглед и видимо отвращение тежкото великолепие на обстановката, в която беше попаднал, и прошепна тихо, задушено:

— Не, сполай ти... След малко си отивам... Дойдох само да те видя... Ех, добре си се наредил тука, синко, виждам! Ами царицата къде е?

— Ще дойде, отче, седни!

Но отец Данил сякаш не го чу и продължи унесено да бърбре като в сън, подхвърляйки крадливи старчески погледи около себе си:

— Така значи, вярно е всичко... Ех, нека ти е честито! А там, в Подгорието, ако питаш за нас, ние сме си все така както ни остави... Само майка ти, сигурно знаеш вече, се помина. Бог да я прости... Домъчняло й беше на нея, че не я покани на сватбата си, но нищо... Предумах я да не тъжи. Царските работи, думах й, не са за нас, бедните и прости люде!... Царят обърна глава и стисна очи.

— Знам — отвърна бавно той. — Когато аз се венчавах, не само майка ми, но и цялото Подгорие беше тука. Аз го виждам и чувствавам край себе си. А ако бях ви калесвал под ред, нямаше черква, която да ни събере всичките... Не се сърди, отче на Короната, която ти ненавиждаш със същото старо чувство, аз я взех в ръцете си не за нейния блясък, а за нейната власт над нашата земя... Защо трябваше да я оставим да се гаврят с нея враговете?

— Добре, добре! — поклати тъжно глава старецът. — Говориш другояче вече съвсем, по царски познава се... Не ти прилича още но ще свикнеш, хм! Но ти говориш за неща, за които нямаш право. Над людетe и земята има само една власт — божията! Досега ти беше неин войник, но щом хвърли старите си дрехи и стигна до тука, ти си

забравил най-важното... Защо оспорваш правото на оня, който го те водеше досега? По-силен ли си вече от него? Греша, Бърдоква. Ти служиш вече не на народа си, а на дявола... Защо се изцапа с това венчило с гъркинята?

Ивайло трепна:

— Аз не съм богоугодник, отче... Целият съм окъпан в човешка кръв, макар и вражеска...

— Знам, че не си богоугодник. И отшелникът е нищо. Цял живот той мисли за спасението на душата си, както пък ти си тръгнал да я продадеш на дявола... Христос прогони с камшика си търговците от храма, не за да стане сам той търговец след тях, както ти стана цар... Помисли! Ако Търново изгори през тази нощ, никога димът му няма да стигне по-далеч от, тия хълмове, камо ли до Подгорието. Също и с нас. Две лета ние живяхме без този град, свободни и честити След толкова беди, защо ни е сега и той с неговата отрова и съблазни? Тази столица е чужда, не е наша... Бягай оттук, както някога избяга от яростта на Лацислава! Ела си пак при нас или иди срещу безбожните татари, ако има нужда, но бързай! Ти си подал вече на дявола едната си ръка, пази се да не сграбчи и цялата ти душа... Ето, затова дойдох чак тука, синко, за да ти кажа, че не ти прилича да си цар... Пази се!

Отец Данил се обърна бавно с олюляване и тръгна към изхода. Стъпил на прага на стаята, той се обърна още веднъж оттам:

— Прощавай, ако съм те оскърбил. Не можех да постъпя другояче. Искам да умра спокоен!...

Кой можеше да го спре? Никой. И си замина през същата вечер, по тъмно, с вуколовската кола.

Ивайло разбра в що се състоеше огорчението на сърдития старец. Тежко. И той с чистата си и дълбока мъдрост, както всички останали, не виждаше през, голямата си бащинска обич към своя Бърдоква нищо друго, освен подгорския водач и пленник, който имаше само едно право — дати води, да се бие и умре за тях. Всецяло, с всичките си сили, нерви и чувства, той принадлежеше само на суровата битка, на освободението. От него тя не искаше само отделна жертва а всичко без остатък. Е добре, нека да бъде и така! Окован с тави ревност и почувствувал я с всичката й дълбина от деня на срещата му с отец Данил, той започна да влиза в съпружеската стая на

палата с гнетящото чувство на човек, който отваря вратата на самия грях.

— Ристак, Ристак, знам всичко! — притворил очи беше промълвил унесено Ивайло подир него, след като беше чул за сръдната на дружините.

А над Търново се сипеше пак мекият сняг. Отдавна в дрезгавата вечер градските клепаля и камбани бяха изпратили молитвено зимния ден. В тишината на бледата нощ блещукаха, като отмалели звезди кандилата, борините и свещниците, на заспиващия град. Тишина е. Ще погълне всепобеждаващият сън всички люде от сламените хижи на низината до върха на загадъчния Царевец, а Янтра, дълбока, студена и мътна, ще пее и тази нощ край тях своята люлчена песен. Ще заспят всички, ще затвори злоезичната си уста най-после и търновската клюка и в безмълвната гонитба на нежните снежинки ще останат да бдят само подвижните силуети на стражите от крепостните стени й Царевец... Бърдоква не спеше. Излегнат върху шумящата коприна на възглавниците и сложил глава върху широката длан на свитата си ръка, той чакаше напразно съня, който не идваше. В Мариината стая беше топло, светло и тихо. В широката камина светлееше и леко пукаше дъбовата жар на огъня. Двадесетина догарящи свещи люшкаха красиво своите пламъчета, накацали върху среброто и пъстроцветните стъклени висулки на великолепия полилей, увиснал тежко от потона и поглъщащ в обилната си светлина бледото езиче на кандилото в иконостаса от слонова кост. Прозрачните дипли на завесите над съпружеското легло бяха отдръпнати нашироко. Полуразгърдена, уморена и отхвърлила леката атлазена покривка от себе си, Мария спеше. Почувствувал трепета на топлотата от досега с нейното-полуголо тяло, още веднъж, преди да затвори очи, Ивайло наведе продължително погледа си над нея... Никога той не я виждаше похубава и прекрасна, отколкото в тия мигове на любовна отмора и сън, през които тя сякаш се връщаше далеч в невинния образ на своето непорочно моминство, без лъжата на примамващите устни и коварния блясък на очите. В такива мигове, може би само през нощите, току-що отпаднала от могъщата му прегръдка и отпуснала тъмната завеса на клепките си, тя беше само негова. Колко много я заобича и все не й вярваше още той. Като тъмна сянка в тази любов, дори й в най-горещите пориви на страстта, между тях винаги оставаше да зее

бездната на едно минало, през която те жадно протягаха ръце един към друг, без да могат да се стигнат никога... Тържественият акт на бракосъчетанието, подписан от петнадесет епископи и един патриарх, беше само игра на един случаен и неверен слънчев лъч, открил бездънната пропаст, над която се люшкаше безсилието на техните взаимни чувства: Те се обичаха, без да си принадлежат един на друг. Останала самичка, като корабокрушенка сред едно враждебно море, Мария беше потърсила с последните си сили спасителния бряг там, където се издигаше стръмна и недостъпна скала: за първи път може би тя обичаше. Могъщата ѝ страст ѝ подсказваше, че не бе сбъркала, като се хвърли в още по-могъщите прегръдки на един горд планинец, в когото беше влюбена и самата съдба. Но мълчаливата борба за спечелването на този исполин беше по-тежка от всяка друга и краят ѝ не се виждаше. Всяка жертва за него ѝ се струваше малка. Забравила всичко, тя пожертвува и своя къдрокос син, за бъдещето на когото бе преминала целия пъкъл на грехопадението. По нейно желание малкият княз беше изпратен във Византия, за да не смущава недоверчивия поглед на Ивайло. Този поглед тя искаше да запази само за себе си за една нова своя участ, по-щастлива, радостна и спокойна при новия цар. Колко хубав, силен, мъжествен и царствен беше той, без да носеше в жилите си царско потекло и кръв. Как трепереше само в краката му цялата пошлост, стоглавага хидра на грабежа, лъжата и козните на сановнишката и болярска паплач от миналото, която без малко щеше да я удуши... Само един поглед и един ивайлов меч, и всички наведоха като престъпници глава. — Ето цар, какъвто не е виждала дори и Византия!

Но Ивайло сякаш почиваше само при нея. Тя чувствуваше това. Като буря той щеше да отmine и оттук, за да остави и нея като преломена бреза. Зад своята последна любов към него тя не виждаше нищо друго вече, освен калугерската броеница или тъжното завръщане във византийската ѝ родина. Страшно. Колко е къс и жесток животът понякога!

— Прегръдай! — задъхано шепнеше тя всяка нощ, като вдигаше ненаситно непресъхващата чаша на най-бурната си страст. — За тебе аз всякога ще остана чужденка, ти ме мразиш, знам, но нищо от това, щом ми харесваш... Не бой се, няма да те излъжа, овчарю! Аз ще си отида от тук сама и щастлива, може би само със спомена за тебе.

Покрай тебе обикнах и твоята земя... Недей ме пъди още! Прегръщай! Искаш ли да събудя Ефросина за вино и пир?...

— Не!...

Ивайло слагаше ръка върху красивото ѝ възбудено лице, за да я отпусне в нежна и продължителна милувка. След нейните шепнещи и задъхани от развихрен копнеж и несподелена мъка думи неизбежния и близък край на тяхната любовна взаимност, той мълчеше, без да намери в себе си сила, да и отговори, безмълвен, той само приемаше и връщаше ласките, опиянен от техните мигове, за да отрезнее веднага и събере чело заедно с техния отлив. Мария, прочутата жена, пред която се беше огъвало раболепно цялото царство, бледнееща пред иконите и хладна като нощ в своята отмъстителна стихия, любовната загадка на Царевец, заставаше сега като уплашено от нощната буря дете, притисната върху ръката на Ивайло. Никакъв крепостен зид, никакво войнство и меч не са били никога по-сигурна и вярна закрила за нея от тази груба ръка. Само върху нея можеше да се заспи спокойно, без призраците на съвестта и виденията на вечния страх. Една безкрайна благодарност я заставяше много пъти, събудена нощем, да я целува кротко с топлите си устни и да я мокри със сълзите на дълбока признателност.

И в тази бяла зимна нощ столицата и Мария бяха заспали заедно. Само Ивайло, буден още и обхванат от мисълта и чувствата си към тия две прекрасни чужденки, се разделяше за последен път, с тях и развиваше вече мислено картината за нов поход в борбата...

— Утре! — потрепваха неговите устни и се навеждаха да откъснат последната топла ласка на един чуден сън.

БЪРДОКВА

Един пътник, в нов и рунтав овчи кожух, със спуснати ниско наушници на кожения си калпак, в болярски ботуши и прост тежък меч яхнал бял кон, стоеше неподвижен, като оживяла статуя, обърнат с лице ѝ гърди към снежния път. Пред него, бодро скърцат хилядите стъпки на новия поход. Увити в топли зимни дрехи, отминават Конници, след тях пешаци и така редица след редица, отред след отред, дружина след дружина. Весело скрипти замръзналият през нощта сняг. В бездънния и чист като стъкло океан на небето блести зимното слънце, плувнало и то на път. Неделята на блудния син е. Търново гледа и не вярва на очите си. — Никой до сега не е тръгвал в такава време за нови битки и войни, освен Ивайло. Защо ли? Татарските орди ли отново полудяха и плъзнаха хайдушки през виелици и студ по родната земя, или на мълчаливия цар додеа толкова скоро виното, покоят и любовта на Царевец? Никой не знае това, освен конникът в рунтав кожух и меч. Вождът!

По белите хълмове, клисурите и далече по планините се разлива като прощален благослов бронзовата песен на камбаните. Така тържествено те звънят само на Възкресение и сега. Във въздуха трепти високата глъч на тълпите. Смях, викове и бодро воинска песен. Боляри, велможи и сановници, владици и търновски безделници, тълпи от жени, старци и деца се трупат край друма, за да изпратят воинството. Същото, което бяха посрещнали през есента. Разлюшкани като пияни, алените знамена се целуват със слънцето. От един прозорец на Царевец гледа и Мария. Облегната с бледо-мраморните си ръце върху него, тя впива неспокойният си поглед в далечината към почернелия от люде Преславски друм, за да не изпусне в тълпите едрата фигура на един конник. Мъка разкъсва сърцето ѝ от болка. Пак сама. Отива си планинецът, за да не се върне може би никога... Тя знае това. Ще дойде и неговият ред да се отпусне като пронизан орел в разгара на битката или от ръката на коварството, но сега той все още лети нагоре горд, див и могъщ като своето племе... А тя е вече сама, отхвърлена и

ненужна никому, в сянката на залеза. Жесток или великодушен беше той към нея, похитител или най-достойният между всички, това тя още не знае, ала все едно, тя иска да го забрави!

Господарке — шепне тихо край нея Ефросина. — Затвори прозореца, за да не изстинеш! Не плачи! Виж там отдолу, под стената, стражата ни гледа, и се подсмива! Слънцето не свети само днес! Утре то ще грейне по-топло!

— О, Ефросина, днеска то изгасва!...

А конникът е все още там. Сам той не вижда вече нищо друго освен алените знамена на дружините, отминаващи край него. Хиляди отмерени погледи на воини се обръщат с топла жадна усмивка към него, за да видят, как изглежда и сега техният Бърдоква, — вождът, царят. Щастлив и слънчев ден. Някъде напред в колоната проочава подгорската песен за героичния овчар. Ето ги и войводите!... Колкото са знамената, толкова са и те!...

Изведнъж, една след друга, на вълни, дружините отварят гърла:

— Да живее царят!

— Да живее Ивайло!

Никой не може, да разбере защо при този бурен възглас за поздрав към него Ивайло навежда глава.

Ала бурята не спира. Ето минава и Радул с подгорците. Висок, строен и широкоплещест като планина, той сякаш не язди, а плува върху своя вран татарски жребец. Пребледнял от вълнение и възбуда, той не сменя острия си поглед от вожда и още отдалеч сякаш иска да го попита: — Какво ти е?... — На две крачки от него той отваря лъвската си челюст и процепва въздуха с единединствен зов:

— Бърдоква — Настръхналото човешко ехо трепна, за миг се вслуша поразено от новия възглас и като нова буря се разнесе надалеч:

— Бърдоква, Бърдоква, Бърдокваа!...

Вождът трепна. Като пробуден от сън, той повдигна усмихнатата глава и в очите му се плъзна влагата на безкрайна благодарност. Той сбута коня си и потъна в колоната на своите дружини.

ВЪСТАНИЕТО НА ИВАЙЛО (1277–1280)

Въстанието на Ивайло е най-голямото селско антифеодално въстание в България през Средновековието. Съобразно с мащабите на нашата страна, то няма равно на себе си в историята на Европа нито по обхванатата от въстанието територия, нито по броя на участвувалите в него селяни, нито най-после по удара, който бил нанесен на господстващата феодална класа. Въстаналите български селяни разгромили въоръжените сили на царя и болярите, поставили своя вожд върху престола, разпрострели властта си почти над цялата тогавашна територия на страната и нанесли такива съкрушителни поражения на външните врагове (татари и византийци), на каквито тогавашната българска власт не била способна.

Причините за това изключително по сила и размах народно движение се коренят в общественоекономическото положение на българското общество през XIII век и преди всичко в тежкото положение на селячеството по време на последните Асеновци (1241–1277).

През XIII век България била страна с напълно наложени и развити феодални отношения. Феодалната класа разполагала с големи феодални владения, притежавала голяма икономическа и политическа власт. Във владенията си феодалите разполагали с пълен имунитет, т.е. с пълни съдебни, административни и финансови права над зависимото население, и никой не бил в състояние пък и не правил опити да ограничи техните своеволия и произволи. Един от българските боляри например, севастократор Стрез, чиито владения обхващали почти цяла днешна Македония, раздавал правосъдие в пияно състояние, като това му служело и за забава. „А веселбата му беше човешката смърт — отбелязва един тогавашен автор. — И за най-малката вина подсъдимият бил осъждан на смърт и хвърлян жив от крепостните стени в р. Вардар, като Стрез весело викал отгоре: Внимавай да не си наквасиш кожата.“

Нарасналата икономическа мощ на болярите довела до усиляване на сепаратистичните им стремежи и борба против централната власт. Нещо обикновено станало болярите да водят самостоятелна външна политика и по своя прищявка да качват и свалят царете от престола. След смъртта на Иван Асен II (1241) в непродължително време върху българския престол се изредили четирима, владетели — Калиман I, Михаил II Асен, Калиман II и Константин Асен, а броят на претендентите за трона бил много по-голям.

Борбата сред господстващата класа била извънредно остра и довела до отслабване на отбранителната мощ на държавата. Без да понесе нито едно сериозно поражение, само за две десетилетия България загубила почти 3/4 от територията си и положението си на първа сила на Балканския полуостров.

Болярските размирици и непрекъснатите външни войни довели до рязко влошаване на положението на българския народ. Много често войните се водели на територията на българската държава, поради което имуществото, на селяните било разорявано и оплячкосвано, а самите те били подхвърляни на най-различни бедствия и произволи.

Непрекъснати войни, борба против централната власт, увеличени разходи при издръжката на наемни армии, разточителство, за поддържане на разкоша и блясъка в царските дворци и болярските замъци — за всичко това били необходими огромни средства. При силно намалената територия на държавата тези средства можело да бъдат събирани само чрез рязко увеличаване на данъчното бреме, чрез усиляване на феодалния гнет и експлоатация, чрез нахърняване на най-жизнените интереси на селячеството и градската беднота.

През XIII век се наблюдава преди всичко ускорен процес на масово укрепостяване на селячеството. Докато в началото на века броят на крепостните селяни не бил много голям, през втората половина на XIII век те вече съставлявали огромното мнозинство от народа. Същевременно се засилила и експлоатацията: били въведени нови данъци, като бил увеличен размерът и на старите. Наред с това все повече се въвеждала паричната рента, което, още повече влошило, положението на селячеството. За да се сдобие с необходимите парични средства, селянинът трябвало да отчете продуктите си на пазара; по пътя трябвало да плаща такси за преминаване през мостове, клисури и бродове; на тържището цените се определяли от господарите и често

донесените продукти трябвало да се продават на безценица; трябвало да се плати и мито за участие в пазара, безразлично дали стоката можело да се продаде. Всичко това означава, че за да изпълни задълженията си към царя, болярите и църквата, селянинът е трябвало да се лиши от много по-голяма част от добива си отколкото АКО плащал задълженията си в продукти.

Положението на българското селячество било влошено най-сетне и от многобройните глоби. Никога броят на глобите не е бил така голям, Както през втората половина на XIII век. Не е чудно следователно, че през Средновековието България произвеждала жито в изобилие и го изнасяла по пазарите в Цариград и далечна Италия, а българските селяни се хранели с ечемичен хляб; примесен с плява.

И въпреки че експлоатацията била безогледна, а положението на селяните станало непоносимо, до въоръжена борба все още не се стигало. Не било лесно да бъдат преодолен дългата привычка към подчинение и вековната тъмнота и невежество на масите. Необходимо било върху гърба на българското селячество да се стовари нова беда, която да предизвика „необходимостта от колективен отпор и решително скъсване с робската покорност“ (В. И. Ленин).

Тази нова беда били татарските нашествия. След 1241 година България била подложена на опустошителните набези на татарите. Особено силни били тези татарски нашествия през 70-те години на XIII век. Татарските шайки безнаказано кръстосвали страната, без някой да се осмели да им окаже необходимия отпор. Имуществото на населението било разорявано и ограбвано, а самите хора били избивани или отвеждани в плен. Като описва едно такова нападение през 1270 година, един тогавашен историк отбелязва: „За бедите на хората може да се разкаже само в особена книга, и тя трябва да бъде написана не с букви а със сълзи“.

И така, основната причина за издигането на българските селяни и градската беднота начело с Ивайло на борба против царя и болярите трябва да се търси в тежкото положение на народа през втората половина на XIII век. Болярските междуособици и татарските нашествия, от една страна, спомогнали за влошаване положението на селячеството, а от друга — улеснили избухването и бързия развой на въстанието, тъй като парализирали силите на господстващата класа и не й дали възможност да окаже навреме необходимия отпор.

При такава вътрешно и външнополитическа обстановка нищо вече не било в състояние да спре въоръжената борба на българското селячество.

Начело на въстанието застанал човек от народа — Ивайло, известен още с прякора Бърдоква. Византийските историци по онова време превеждали прякора му на гръцки и го назовавали Лахана. По социалното си положение Ивайло принадлежал към категорията на най-онеправданата част от българското селячество — отроците. Той бил ратай и пасел свине срещу заплащане на неизвестен господар някъде в Североизточна България.

За личния живот на Ивайло се знае съвсем малко; водел такъв скромен и беден живот, че по думите на византийския хронист Пахимер, полагал повече грижи за свинете, отколкото за себе си. Храната му се състояла само от хляб и диви плодове.

Ивайло виждал тежкото положение на селяните, сам изпитвал на гърба си тежестите на жестоката феодална експлоатация и често споделял с оставалите селяни и свинепаси възмущението и негодуванието си, като същевременно ги зовял на борба, на гневна и справедлива саморазправа с царя и болярите, с техните жестоки чиновници и събирачите на данъци.

Подобни бунтовни мисли, отразяващи основните искания и интереси на селячеството и показващи отношението му към господстващата феодална класа; били нещо обикновено за българското Средновековие. През цялата си многовековна история нашият народ не скланял глава пред никакви потисници и експлоататори и винаги намирал начини и средства да отстоява свободата и интересите си. Още през X век богомилите учили своите последователи да не се подчиняват на властелите, ненавиждали царя ругаели старейшините, укорявали болярите, считали омразни на бога всички ония(които работели на царя и заповядвали на всеки слуга да не работи на своя господар. През XIII век българското селячество се революционизирало още повече. Сега вече имало открити опити да се посегне върху имуществата на църквите и манастирите, а така също и опити за покушения срещу личността на царя, поради което се наложило в „Синодика на Борил“, официален документ от 1211 година, да бъдат включени специални параграфи и да се обявява за нарушителите „анатема трижди“. А в различните гадателски книги,

коледници и трелетници, при различни поличби народът говорел не само за предстоящи бедствия, но и за беди, които щели да се случат на царя и болярите. Въпреки това не било лесно да бъдат преодолени тъмнотата, невежеството, покорността и политическата изостаналост на масите. Но не било лесно да бъдат вдигнати простите и невъоръжени селяни на борба против феодалите. Поради това на първо време думите на Ивайло били посрещани със съчувствие, но и с нерешителност.

Ивайло, по думите на един тогавашен византийски историк, не се отчайвал. Напротив, той започнал още по-настойчиво да разяснява на селяните причините за бедственото им положение и да ги зове към бунт. И когато все пак не сполучил да ги вдигне на борба, Ивайло започнал по цели дни да прекарва в размишления и да говори, че му се явявали светии, които го подтиквали да поведе народа на борба против господарите. Постепенно хората започнали да му вярват и да се присъединяват към него. Те вече повярвали, че под негово ръководство ще бъдат до-добре.

Невъзможно е сега да се каже дали самият Ивайло е разказвал за описаните по-горе явявания на светии, дали това са направили другарите му, когато трябвало да убеждават селяните от други райони да се вдигнат на борба и да ги последват, дали най-сетне това не е измислица на масите, която: мълвата е донесла чак до византийската столица. Важното тук е друго. Борбата на средновековните селяни против царя и болярите трябвало да получи идейно оправдание и обосновка. И понеже официалната християнска църква учела, че съществуващият феодален строй е устроен така от бога, необходимо било борбата против същия този феодален ред да бъде водена в името божие. Затова и селяните последвали Ивайло именно тогава, когато той им казал, че определеното за бунт време е дошло.

Въстанието избухнало през пролетта на 1277 година. То започнало като Локален бунт и още от самото начало имало ярко изразен антифеодален характер. За да има успех, необходимо било то да се разпростре и в други райони, а така също да бъде създадена голяма и добре въоръжена въстаническа армия. За тази цел били изпратени хора в съседните райони, които също трябвало да бъдат вдигнати на борба и да се присъединят към въстанието. Същевременно въстаническата дружина започнала набези над болярските имения не

само за отмъщение, саморазправа и отхвърляне на феодалния гнет, но също така за набавяне на необходимите припаси и Оръжие. Благодарение на всичко това в кратък срок въстанието взело големи размери, а Ивайло се видял вожд на значителна въстаническа дружина. Променил се и външният вид на въстаническия ръководител: яхнал кон, препасал меч, наметнал върхна дреха, той смело водел въстаналите селяни на бой.

Веднаж избухнало, въстанието трябвало да поеме и известни охранителни функции. По това време в Северна България татарските шайки грабели необезпокоявани от никого. Господстващата класа се била прибрала на сигурно място зад яките стени на крепостите си, като оставила обикновения народ на произвола на съдбата и на ятагана на нашествениците. Необходимо било народът сам да помисли за собствената си защита и по-точно — необходимо било неговата въоръжена сила да даде отпор на татарите. Това се налагало и от факта, че не можело да се води успешна борба против феодалите, ако не бъде гарантиран самият тил на въстанието.

Още първото сражение между въстаниците и татарите донесло пълна победа на въстаническата армия. Скоро след това успехите последвали един след друг, на татарите били нанесени редица съкрушителни поражения и те скоро трябвало да напуснат пределите на страната, спасявайки се в земите на север от река Дунав.

Поражението на татарите и изгонването им от страната е събитие с огромно значение за по-нататъшния развой на въстанието. Бил нанесен удар на една войска, на която никой дотогава не смее да се противопостави, под чието иго пышкала и огромната руска земя. Северна България била спасена от страшния бич на татарските набези и въстанието могло да се развива необезпокоявано отчуждите нашественици. При това авторитетът на въстаническата армия нараснал неимоверно много. На въстаниците народът гледал като на Сериозна сила, виждал в тях свой спасител и закрилник както от външните, така и от вътрешните врагове. Народът масово започнал вече да се надига на борба и да се присъединява към Ивайло. За кратко време след прогонването на татарите въстаническата армия нараснала и станала страшна за феодалите сила.

След разгрома на татарите въстаническата армия се насочила към столицата, за да се разправи с главните виновници за народните

нещастия — царя и столичните боляри. Походът към Търново-се характеризира с особено, бързо нарастване на въстанието. По-пътя населението, масово въставало и се присъединявало към въстаниците. Не оказали никаква съпротива градовете и крепостите, което показва, че градската беднота също така взела страната на въстаниците и се вдигнала на решителна борба. На страната на въстаниците минавали, вече цели области. Походът към Търново се превърнал в истински триумф за Ивайло.

Широкият размах на антифеодалното движение предизвикал тревога сред господстващата класа. И докато до вчера, когато-татарите разорявали страната, царят и болярите бездействували и не предприели нищо за изгонване на чуждите нашественици, сега те почувствували класовите си интереси застрашени и се раздвижили. Били взети всички възможни мерки за потушаване на въстанието. И сега обаче пред лицето на въстаналия народ болярите не съумели да се обединят за съвместна борба. Докато една част от тях: била избита от въстаниците, други избягали в Търново или в съседна Византия. Най-сетне една част от провинциалните боляри, които преследвали свои тясно егоистични цели, за да запазят живота и имуществата си минали на страната на въстаниците.

Не могли да се организират болярите и в самата столица. Докато едни от тях били заподозрени в организиране на заговори и били преследвани, други наистина заговорничели. Поради всичко това против въстаниците не могла да бъде изпратена цялата налична царска и болярска войска.

Колко голяма била уплахата в Търново от въстаниците, личи от факта, че начело на войската застанал самият цар Константин Асен, който бил със счупен крак, можел да се придвижва само на колесница и отдавна не бил вземал участие в сражения. Срещата между въстаническата армия и царската войска станала някъде на североизток, доста далеч от столицата. Още в първото сражение въстаниците спечелили пълна победа: една част от царската войска била избита, а останалата се предала и преминала на страната на въстаниците. В това сражение паднал убит и самият български цар.

Победата над царската войска се оказала решаваща за понататъшния ход на въстанието. В страната вече не съществувала сила, която би могла да се противопостави на въстаниците. Към въстанието

преминавали все нови и нови области. Нарастващата като лавина въстаническа армия скоро достигнала до столицата Търново и я обсадила. Това станало в началото на 1278 година.

Вестта за бушуващото в България въстание скоро достигнала и до столицата на Византия. Византийското правителство решило да се възползува от започналите в съседната страна размирици. Византийският император изпратил свой шпиони в България, които да разузнаят за характера и размера на ставалите тук събития. Той дори имал намерение да даде дъщеря си за жена на ръководителя на българския бунт стига това да бъде изгодно за Византийската империя. Същевременно, преди още да е получил известия от България, посред зима императорът заминал за Одрин, предприел обиколка по българо-византийската граница и направил необходимото за нейното укрепяване.

Когато императорът се завърнал обратно в Одрин, избягалите от България боляри и завърналите се византийски шпиони му разказали, че събитията в съседната страна не били обикновен болярски бунт, а селско въстание. А това коренно променяло обстановката. Императорът се изплашил да не би издигането на селските маси в България да действа като заразителен пример и за византийското селячество, чието положение също било крайно тежко. Затова вместо споразумение с Ивайло, императорът започнал да разработва мерки за смазване на въстанието в България със сила.

При това тази намеса трябвало да доведе до налагане на византийското влияние над българската държава.

Още докато императорът се намирал в Одрин, било решено за български цар да бъде провъзгласен един византийски феодал, българин по произход, далечен потомък на цар Иван Асен II. Преди години неговият баща бил предал на византийците черноморското Крайбрежие на юг от Стара планина заедно с важната крепост Несебър (Месемврия) и като отплата получил феодално владение в Мала Азия. Синът на болярина-предател бил подходящо оръдие за провеждане на византийската политика в България.

Иван Мицо бил извикан от Мала Азия, бил оженен за дъщерята на византийския император Михаил VIII Палеолог и провъзгласен за български цар. Той си прикачил и фамилното име Асен, за да може да се възползува от обаянието на дядо си Иван Асен II пред българския

народ. В България била изпратена византийска войска, която трябвало да помогне на новия претендент да се възкачи на търновския престол. Наред с това чрез щедри подаръци и заплахи византийското правителство се опитало да привлече на Страната на Иван Мицо Асен и българското болярство. Най-сетне в Търново били изпратени византийски агенти, които имали за задача да подготвят приемането на Иван Асен и да предадат на императора царица Мария, вдовицата на цар Константин Асен. Положението на обсадените в Търново царица Мария и болярите не било никак леко. Дълго време те се опитвали да се споразумеят с византийското правителство за съвместна борба против въстаниците, но всичките им опити в това отношение завършвали безуспешно. Императорските пратеници виждали безнадеждното им положение и искали тяхната безусловна капитулация. А преговори с въстаниците, царицата и болярите нито смятали за възможни, нито искали и да чуят — те държели власт, на която въстаналите селяни били смъртни врагове, И все пак пред двете злини царица Мария и търновските боляри Предпочели преговори с въстаниците. На Ивайло било предложено да влезе в Търново, да се ожени за царицата и да стане български цар. Това предложение царицата и болярите направили, от една страна, защото не били в състояние повече да издържат на обсадата на въстаническата армия, и, от друга — защото искали да използват въстаниците за отбиване настъплението на византийските войски. Най-сетне споразумението с въстаниците давало възможност на болярите да запазят временно властта, да печелят време и да кроят нови планове за връщане ма старото положение.

Предложението на царица Мария и болярите дълго време не било приемано и от въстаниците. Ивайло и неговите съратници много добре виждали, че това предложение не е искрено и е продиктувано от неизбежната необходимост. Те виждали и знаели колко голяма и силна е омразата на търновските първенци към въстаналия народ. И все пак предложението трябвало да се приеме. Не можело дълго да се воюва на три фронта, против настъпващите от юг византийци, против нахлуващите от север татари и против войската на търновските боляри. При това Търново бил здраво укрепен град и яките търновски стени не обещавали скорошна победа. Най-сетне трябвало да се държи сметка и за настроението на въстаническата войска. Настъпвала

пролет, а това е най-благоприятното за земеделска работа време. Въстаналите селяни искали час по-скоро да влязат в столицата, да поставят своя вожд на трона и да се върнат при семействата си и към мирен земеделски труд. Всичко това наложило да бъде сключено споразумение. Търновските порти били отворени пред въстаническата армия. Ивайло-се оженил за царица Мария и бил провъзгласен за български цар. Това станало през ранната пролет на 1278 година.

Женитбата на Ивайло с царица Мария и безбойното влизане в Търново било резултат преди всичко от победния ход на въстаническата армия и се отразили благоприятно върху понататъшния развой на въстанието. В ръцете на въстаниците преминали яките търновски крепости, много въоръжение, хазната, а така също много непревзети дотогава градове и крепости. На практика властта на Ивайло и въстаниците се разпростряла над цялата територия на страната — на запад чак до Нищ. Наред с това на страната на въстаниците се наредили и търновските боляри с дружините си, като по този начин помогнали в борбата против настъпващите от юг византийски войски.

Споразумението между въстаниците и търновските първенци било наложително и поради още едно обстоятелство. Става дума за идеологията на въстаналите селяни, В условията на феодалния, строй борбите и исканията на селячеството не могли да достигнат до отричане на съществуващия строй и до замяната му с нов, по-прогресивен. Селяните се борели против неправдите, против произволите и тежките данъци, но не могли да си представят общество без цар. Оттук и тази наивна вяра, че било достатъчно да се смени лошият цар с добър и всичко щяло да се промени. Затова и Ивайло, борецът против царя и болярите, също така трябвало да стане цар. Затова сега, когато чрез предложението на царица Мария и болярите се откривала такава възможност, другояче не можело да се постъпи.

Веднага след влизането на въстаническата армия в Търново били взети необходимите мерки за отбраната на страната и за отбиване нападенията на водените от Иван Асен III византийски войски. Ивайло лично застанал начело на войската, сражаваща се на юг от Стара планина против византийците. Това била борба на живот и смърт, продължила през цялата 1278 година.

Благодарение на численото си превъзходство и предателството на българските боляри, византийците първоначално имали известни успехи и с цената на големи загуби успели да превземат редица български крепости. По пътя си византийските войски избивали беззащитното българско население, плячкосвали и унищожавали имуществото му. Но с това само увеличили народната ненавист а срещали все по-голям отпор, В борбата против настъпващите византийски войски въстаническата армия проявила нечуван героизъм. Въстаниците се сражавали упорито за всяка крепост, за всеки хълм, за всяка педя земя. В тази борба загинали геройски, но не отстъпили крепостите си редица местни ръководители — воеводите Куман, Кънчо, Момчил, Дамян, Стан и други. Войната се водела с рядко ожесточение. На терора, на византийците Ивайло също отговорил със сурови мерки — заловените в плен византийци и присъединилите се към тях български боляри; били наказвани със смърт.

В битките на юг от Стара планина въстаниците приложили една непозната дотогава бойна тактика — съчетаване на упоритата отбрана с множество военни хитрости. Обикновено при други, войни двете враждуващи сили се срещали на бойното поле, започвало се сражение и само за няколко часа се разбирало кой е победител и кой — победен. А сега войната се проточила с месеци, Въстаниците често устройвали засади, оттегляли се от бойното поле чрез привидно бягство, а след това най-изненадващо нападали с всички сили. Тази тактика разстройвала византийския боен ред, създавала уплаха й императорските войски все по-често отказвали да влизат в сражение. Към есента на 1278 година настъплението на византийските войски в Тракия било спряно. Стара планина и въстаническата войска се оказали за тях непреодолима преграда.

След като били спрени в проходите на Източна Стара планина и не могли повече да разчитат на успех, византийците отново прибегнали до дипломацията. Те повикали на помощ татарските дружини и последните побързали да нахлуят в Северна България. Същевременно византийската дипломация засилила натиска си върху българските боляри, за да ги откъсне от споразумението с Ивайло и да ги спечели на страната на Иван Асен III.

Новото татарско нашествие създадо големи трудности на въстаниците. То било извършено отново в Североизточна България,

където бил главният въстанически район. Наложило се част от въстаническата войска да бъде оттеглена от византийския фронт и да бъде насочена против татарите. Ивайло, който до тогава лично стоял начело на бойните действия против Византия, сега сам повел дружините си на север, против татарите. Този път обаче борбата със северните пришълци се оказала извънредно тежка. По едно време Ивайло дори бил принуден да се затвори в крепостта Дръстър (Силистра) и да се отбранява тук в продължение на три месеца... Като се възползвала от затрудненото положение на Ивайлов борбата срещу татарите, Византийските войски извършили десант при Варна и от тук, без да преминават опасните за тях старопланински проходи, през Провадия и Преслав се насочили към Търново. По същото време тяхната дипломация успяла да сломи упорството на търновските боляри и да ги принуди да скъсат с въстаниците. Най-сетне бил пуснат слух, че Ивайло е убит по време на сражение с татарите. При така развилите се събития въстаническите сили се оказали недостатъчни да защитят столицата и след кръвопролитни сражение Търново паднало в ръцете на византийците. В ранната пролет на 1279 година на търновския престол се възкачил като български цар Иван Асен III.

Успехът на византийците се дължал не на превес на силите и на спечелени битки, а на предателството на търновските боляри. Решаваща за този успех била и помощта на татарите, които успели временно да блокират въстаническите сили и задържали Ивайло в Североизточна България. И за да се Отблагодари на татарите, византийският император удостоил татарския военачалник Касим бег с високото звание „протостратор“, т.е. пръв пълководец на новия цар Иван Асен III.

Скоро обаче събитията взели друг обрат. Ивайло успял да разкъса татарската обсада при Силистра, разбил татарите и се понесъл с дружините си на юг. В Стара планина и проходите въстаническите дружини продължавали да се сражават ожесточено с византийците. При това положение византийската дипломация се погрижила да укрепи положението на Иван Асен III. И тъй като той нямал поддръжката на търновските първенци, византийската дипломация и този път му се притекла на помощ. Боляринът Георги Тертер, ръководител на търновското болярство, бил женен за сестрата на Иван Асен III, удостоен със званието „деспот“ и провъзгласен за пръв

пълководец на царя. Това обаче означавало отстраняването на Касим бег от властта. Честолюбивият татарин не могъл да понесе тази обида, скъсал с Иван Асен III и преминал на страната на въстаниците.

Политическите комбинации не укрепили положението на новия български цар. При това въстаническите отреди постигали все нови и нови успехи, като приближавали Търново. Търновското болярство отново започнало да заговорничи и да мисли за отстраняването на Иван Асен III от престола.

Без византийска помощ Иван Асен III не можел вече да се задържи нито ден на българския престол. Затова и сега императорът Михаил VIII Палеолог му се притекъл на помощ. През лятото на 1279 година една много-хилядна византийска армия начело с пълководеца Мурая навлязла в България. На 17 юли обаче византийците били пресрещнати при крепостта Диавена, в Котленския проход, от въстаническите отреди начело със самия Ивайло. В станалото сражение византийската войска била съвършено разгромена.

От Цариград побързали да изпратят нова войска в помощ на Иван Асен III. Този път начело на 5-хиляден отред застанал пълководецът Априн. Когато обаче навлязъл в българските предели, той бил сполетян от същата участ. В сражението на 15 август 1279 година въстаниците отново спечелили блестяща победа. Пътят на византийските армии към България бил окончателно пресечен.

Лишен от подкрепата на болярите, застрашен от непрестанните успехи на въстаниците и при невъзможността отново да получи помощ от Византия, Иван Асен III решил да помисли за собственото си спасение. Като ограбил предварително българската хазна, преоблечен в обикновени дрехи, една нощ заедно с жена си той избягал в Несебър, откъдето с византийски кораб се добрал до Цариград. Неговото бягство означавало пълен провал на Византийската политика на намеса в българските събития. След бягството на царя търновските боляри трябвало да помислят за избора на нов цар, за да могат да продължат борбата за смазване на въстанието. И тъй като техен предводител бил боляринът Георги Тертер, изборът естествено паднал върху него.

След отстраняването на византийската намеса и избирането на Георги Тертер за български цар едни срещу други се изправили, въстаническите дружини и болярските войски. За Съжаление точно за

тази борба, продължила няколко месеца, византийските хронисти не съобщават нищо — за тях българските събития вече не представлявали никакъв Интерес.

По всичко изглежда, че въстаниците продължили упорито да се съпротивляват. Тази съпротива обаче все повече и повече стихвала. Кръвопролитните борби с византийци и татари, сраженията с царските и болярските дружини, умората от проточилата се в продължение на три години война, предателството на болярите — всичко това в последна сметка се оказало решаващо. Въстанието най-сетне било смазано.

След поражението на въстанието Ивайло трябвало да помисли за личното си спасение. И тъй като в неговите Дружини вече се сражавал като наемник татаринът Касим бег, естествено било да се търси помощ от татарския хан Ногай. Така Ивайло и Касим бег се явили при татарския властелин за да искат помощ и да продължат борбата против царя и болярите.

Вестта, че Ивайло е при татарите, предизвикала уплаха в Цариград. Византийската дипломация отново се активизирала и побързала да изпрати в двора на Ногай бившия български цар Йоан-Асен III, като и той, молел за помощ, за да си възвърне престола. Хан Ногай давал обещания ту на Ивайло и Касим бег, ту, на Йоан-Асен. Най-сетне на един пир, в резултат на византийски интриги, по заповед на Ногай Ивайло и Касим бег били убити. Така завършил живота си Ивайло — този смел и храбър български селянин, който в продължение на три години водил дружините си в бой и показал на цар и боляри, че народът знае да се бори и да мре за своята свобода.

Ивайло загинал, но неговото име на борец за народна свобода се запазило в съзнанието на народа. Наскоро след това се явили лъжейвайловци, които зовели, народа на борба против външни нашественици и вътрешни потисници.

През 1294 година в Цариград се явил човек, който твърдял, че е Ивайло и искал да събере войска за борба против настъпващите от Мала Азия турци. Византийското правителство го заловило и хвърлило в тъмница, но под напора на общественото мнение се видяло принудено да го пусне и да го изпрати в Мала Азия. Тук населението масово се надигало и застанало под неговото знаме. Изглежда — пише един тогавашен византийски историк: „Сякаш самата вселена ѝ земята

са в движение. Тези, които не разбираха от нищо друго, освен от земеделие, които знаеха само да карат волове — хора овчари и селяци, напускаха селата и стадата си и въоръжени само с криваци, се стичаха самоволно. Войници без оръжие, те образуваха безпорядъчни дружини, за които името на Ивайло, беше достатъчно, за да спечелят победата, където и да се явят. Тъй в късо време около него се събраха несметно число войници, които не разбираха нито от война, нито от военен строй. Те като че ли, отиваха не на война и на тежко предприятие, а на плячка и весела забава.“ И тук обаче византийското правителство изиграло своята пъклена роля. Изплашено от големия размах на народното движение много повече, отколкото от нападенията на турците, то извикало Лъжеивайло в Цариград уж да го снабди с оръжие, хвърлило го в тъмница и по този начин сложило край на започнатото от него движение.

Няколко години по-късно във Византия се явил нов Лъжеивайло. Това бил българин свинар от Северна България на име Иван. Той се явил в Източна Тракия, събрал дружина от около 300 души и с нея преминал в Мала Азия. И сега обаче византийското правителство се намесило. Иван бил арестуван и хвърлен в тъмница. След девет месеца обаче той избягал от затвора, събрал дружина от селяни и бедняци от Тракия, заминал за Мала Азия и започнал борба с турците. В редица сражения турците били разбити, но при обсадата на една крепост Иван бил пленен. Жителите на града се поскъпили да заплатят за главата му искания откуп и той бил убит.

В средновековната българска история няма друго въстание, което да е разтърсило така устоите на феодалния строй, както въстанието на Ивайло. Независимо от това, че въстанието завършило с поражение, неговото значение с нищо не се намалява. Борбата на народните маси против техните угнетители винаги е била прогресивен фактор в общественото развитие и в последна смегка е довеждала до революционно преустройство на обществото.

Значението на въстанието се състои и в това, че разбунтуваните селяни показали на своите притеснители и експлоататори, че те не са една покорна маса, а хора, които могат с оръжие в ръка да защитават своята свобода и своите права. По този начин селяните принуждавали господарите си да се съобразяват с феодалната законност, да не посягат на имуществото им и да не увеличават броя и размера на

данъците, В такъв смисъл въстанието на Ивайло трябва да се разглежда като една от връхните точки на борбите на българското селячество за по-добър живот и човешки правдини. Затова то е наша национална гордост!

ЗА АВТОРА НА ТАЗИ КНИГА

Крум Делчев Велков е роден на 16 декември 1902 година в Перник. Изключен от Шуменската гимназия за комсомолска дейност, той става работник. Огняр, шлосер и машинист по професия, Велков организира стачки и участва в Септемврийското въстание. След разгрома на въстанието изпълнява важни партийни поръчения. Арестуван от полицията за партийна дейност, уволняван, затварян в концлагери и затвори, инквизиран, той не изменя на своите комунистически убеждения. След победата на социалистическата революция е кмет на гара Белово, по-късно — отговорен секретар на Славянския комитет в България.

Главната тема, с която Крум Велков влиза и остава в българската литература, е Септемврийското въстание. На него са посветени първите разкази на писателя — „Мъка“ и „Смях“, печатани под псевдонима Кешиш Първан през 1924 година в редактираното от Георги Бакалов списание „Нов път“. Осем години по-късно Крум Велков отново се връща към септемврийската тема, този път с романа „Село Борово“ — реалистична картина на класовите стълкновения у нас през двадесетте години и на Септемврийското антифашистко въстание от 1923 година. По собственото му признание, той е написал романа за около двадесетина дни в една софийска мансарда. „Село Борово“ е едно от най-значителните творчески постижения на пролетарския литературен фронт през тридесетте години в областта на белетристиката. Романът изиграва голямо влияние както за възпитаването на огромен брой партийни и комсомолски дейци, така и върху развитието на българската пролетарска литература.

Много по-късно Крум Велков разказва:

— Пред мене стояха събитията, аз топах перото си в обилно проляната народна кръв. И затова, мисля, народът чете и обича тази книга.

И наистина вече няколко поколения българи се учат от обаятелните образи на Марин, Желяз, Игнат, Василев. Женя и р, от

тяхната преданост към народ и партия, от верността им към революционния идеал. А литературната критика отдавна е утвърдила „Село Борово“ като едно от най-завършените белетристични произведения за Септемврийското въстание.

През 1950 година Крум Велков бе удостоен за романа си „Село Борово“ с Димитровска награда.

В романа „Животът на Петър Дашев“, написан през 1938, а издаден едва през 1946 година, писателя отново се връща към събитията у нас по време на Първата световна война и след нея.

През 1942 година излиза от печат историческият му роман „Водител“. През 1945 година излиза второ издание на романа, през 1956 — трето, а през 1966 година издателство „Български писател“ пусна в един том „Село Борово“ и „Водител“.

През 1977 година Издателството на БЗНС отпечата пето издание на „Водител“, посветено на 700-годишнината от въстанието на Ивайло. Настоящото шесто издание на романа излиза в между-издателската поредица „Българска историческа проза“, посветена на 1300-годишнината от създаването на Българската държава.

Писателят Арманд Барух е водил няколко разговора с Крум Велков за неговото творчество през 1943 година в концлагера „Еникьой“, където двамата са били интернирани като комунисти.

„През 1942 година — спомня си Арманд Барух — бе излязъл «Водител» и Велков не заговори нито веднъж доброволно за топа произведение. А романът минаваше от ръка на ръка в концлагера, тълкуваха го различно, никому не идваше наум да запита автора какво е мислил да каже.

Случайно веднъж ни се падна да бъдем заедно водари. Водата носехме наряд, отдалече, с газени тенекии, увисени на прът, които държахме на рамената си двама души. Издебнах време и пак нападнах с въпроси Крум — за идеята на «Водител», как се е зародила, как е написал книгата и тъй нататък. Той крачеше бавно пред мен, задъхан от стръмнината и тежестта на тенекиите. Крачките му станаха още по-бавни, отговори на пресекулки, приблизително така:

— Можав ли, не знам. Но исках да кажа, че водителите ги ражда народът. Че не е ли водителят плът и кръв от народа, не е водител. Че водителите не са помазаници божии, ничии помазаници, а народът принуждава бога да помага избраниците му...”

Последният роман на Крум Велков — „Жезълът“ — остава незавършен.

Писателят умира на 18 април 1960 година, в Белово.

проф. Димитър ПЕТРОВ

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.